

प्रकाशक—
अध्यक्ष,
साहित्य-संस्थान
राजस्थान विश्व विद्यापीठ, उदयपुर

मुद्रक —
व्यवस्थापक
विद्यापीठ प्रेस, उदयपुर

यो भेद । गच्छ आनन्द । त वद— आवुस चुन्द । सम्मुखात् मया बुद्धस्य । सम्मुखाद् प्रतिगृहीतं— चुन्द । लाभाय ते पिण्डपातो महाफलविपाकायेती ।”

अथ आनन्दो बुद्धस्याज्ञा उपादाय तत्रोपसक्रम्य चुन्दम् अवोचत्—“सम्मुखात् मया बुद्धस्य श्रुत मया प्रतिगृहीत बुद्धोऽवोचत्, लाभाय चुन्दस्य पिण्डपातो महाफलविपाकाय । तत् किं निश्चित्य ? य च पिण्डपात परिभुज्य बुद्धोऽनुतरा सम्यक्संबोधिं अभिसंबुद्ध, य च परिभुज्य परिनिर्वाति, इमौ द्वौ पिण्डपातौ समानृशसौ, अनयो न भेद —

चुन्दस्य भक्त भुक्त्वा हि तस्य गेहे मया श्रतम् ।

आवाधा स्पृष्टवान् बुद्ध प्रवृद्धा मारणतिकाम् ॥४५॥ १८॥

भुक्तस्य च शूकरमार्दवेन व्याधिं प्रवृद्धा उदपादि शास्तु ।

विरेचन मानो भगवानवोचत् गच्छाम्यहं कुशीनाराजगरम् ॥४६॥ १९ ॥

अथ खलु भगवान् तदा उत्थाय आसनात् स्तो क च अप्रे गत्वा उपस्रग्म्य एकस्मिन् वृक्षमूले आनन्द अवोचत् ।

“पृष्ठ मे आनन्द । आग्लायते, प्रज्ञापय निपीदनम् ।”

“एव”— इति प्रत्युवाच आनन्द शिप्र च प्रज्ञापयामास निपीदनं, तथागतो न्यपोदत् । आनन्दोऽपि अभिवाद्य बुद्धस्य पादौ एरुमन्त न्यपोदत् ।

तस्मिन् समये पुक्कसौ मल्लपुत्रो^१ नाम आराडस्य धावक कुशीनपावाय मार्गं प्रतिपन्नो भवति । अश्वत्थं स बुद्ध अन्यतरस्मिन् वृक्षमूले निदृष्ट्वा च रोजो मल्ल शान्तेन्द्रिय अनुत्तर सवरचित महानाग इव सुपरिशुद्ध निर्मल सौमनस्यजातो बुद्ध समुपगम्य शिरसा बुद्धस्य पादौ अभिवाद्य एकरुदत् अवाचच्च बुद्ध —

“आश्चर्यं भगवन् शान्तेन प्रव्रजिता सुखविहारेण विहरन्ति ।

शटकुसतानी पार्श्वतो गतानि नापश्यन् न चाशृणोत् । एरुदा भन्ते ।

अन्तरा च कुशीनगर अन्तरा च पावा उभयोर्नगरयो मार्गे वृक्षमूले

॥ यह दोनो गाथाये पाली मे भी थोडे से भेद से मौजूद हैं ।
पाली में पुक्कस मल्लपुत्त नाम है ।

महा परिनिर्वाण सूत्र

(राहुल साकृत्यायन)

• [भारत के प्रसिद्ध और अन्तर्राष्ट्रीय ख्याति प्राप्त विद्वान महा पण्डित राहुल साकृत्यायन ने प्रस्तुत पुस्तक 'महा परि निर्वाण सूत्र' एक साल पूर्व 'शोध-पत्रिका' में प्रकाशनार्थ भेजी थी, परन्तु उस समय इसका प्रकाशन नहीं किया जा सका और इसके साथ वाली दूसरी पुस्तक 'महावदान सूत्र प्रथम' का प्रकाशन कर दिया गया था। 'महा परिनिर्वाण सूत्र' और 'महावदान सूत्र प्रथम' को श्री राहुलजी ने चीनी भाषा से प्राप्त किया है। हजारों वर्षों पूर्व जिन ग्रन्थों की रचना हमारे इस देश में की थी, काल के प्रवाह में अधिकांश खो गई और आज हमें हमारे ही ग्रन्थों को फिर से प्राप्त करने के लिये देश विदेशों की छाक छाननी पड़ती है।

महा पण्डित राहुलजी ने इस क्षेत्र में देश और साहित्य की अनुपम सेवा की है। चीनी भाषा से प्राप्त कर संस्कृत में इसका फिर से अनुवाद किया है। इसी प्रकार से अगर शोध-खोज की जाय और हमारी दृष्टि व्यापक रूप में फैल जाय तो जिस प्रकार चीनी से यह पुस्तक खोजी गई है, उसी प्रकार भिन्न, यूनान आदि एशियायी देशों के अतिरिक्त योरोपीय देशों में भी हमारी प्राचीन साहित्यिक निधि प्राप्त हो सकती है।

प्रस्तुत पुस्तक का 'शोध-पत्रिका' में तो प्रकाशन किया ही जा रहा है परन्तु इसकी अलग से पुस्तक के रूप में भी कुछ प्रतियाँ निकाली जा रही हैं। महा-पण्डित श्री राहुलजी इसके लिये अमनदानीय हैं। —सम्पादक]

भारत की प्रिशाल साहित्यिक निधिका एक काफी महत्वपूर्ण भाग मूल से लुप्त होकर अब चीनों और तिब्बती भाषा के अनुवादों में ही सुरक्षित है।

ऋक, दुःखेषु न दुर्मना, सुखेषु न सुमना, सहते सर्वं पृथिवीमिव । तस्मादुच्यते श्रमण इति । ”

कुमारोऽवदत्—“साधु, अयं मार्गः सत्यविषयेषु सम्यग्भयदर्शकः, उत्तमप्रणीतपरिशुद्धोऽकर्कशः, अत्रास्ति आनन्दः । ” अथासौ आज्ञापयत् सारथिं

—“उपनय रथ तस्योपकठम् । ”

तदा कुमारः श्रमणं अपृच्छत्—“अवहार्यं श्मश्रुकेशं, चीवरवसानं आदाय पात्रं कथं प्रार्थयसे ? ? ”

श्रमणः प्रत्युवाच—“यः प्रव्रजति गृहात् स इच्छति दमयितुं चित्तं चैतसिकं, सदा विरतविषयरागात्, सर्वेषु सत्त्वेषु करुणायमानोऽविहिंसमानः, यन्नचित्तं शात एव मार्गो भवति सावधानः । ”

कुमार उवाच—“साधु, अयं परमसत्त्वमार्गः ”

अथाज्ञापयत् सारथिं त्वरितः (कुमारः)

—आदाय ये महार्घं वस्त्रं रथं च प्रतिनीयाहि महाराजस्य (पार्श्वे) । अहं इदानीं अवहार्यं श्मश्रुकेशं, परिवास्य त्रिचीवरं प्रव्रज्य अगारात् अनुयुजे (च) मार्गम् । तत् किंविश्रित्य ? इच्छामि दमयितुं चित्तं चेतसिकं परिहरामि दूरत विषयं रजम् । परिशुद्धेन आत्मना वसत् पर्येष्ये मार्गविद्याम् । ”

तदा सारथिः शीघ्रमगच्छत् पितुं राज्ञः (समीपे) प्रत्यावर्त्तयितुं कुमारस्य आरोहणार्थं वस्त्रं च । ततः पश्चात् कुमारोऽवहार्यं श्मश्रुकेशं परिवास्य त्रिचीवरं प्रव्रजत् अगारात्, अन्वयुजत मार्गम् ।

‘बुद्ध उवाच—सचेत् भिन्नं ? कुमारो दृष्ट्वा जीर्णं व्याधितं पुरुषं, अज्ञासीद् ‘(अस्ति) लोके दुःखं’, दृष्ट्वा च मृतं पुरुषं, (तस्य) लोके चित्तरागप्रश्रब्धं, दृष्ट्वा च श्रमणं सर्वशो महाजागृतोऽवातरत् रथात् । तस्मिन् काले पदे पदे तत्र सुखाभिभूतं दूरं (अक्षिपदं) बध्नन्, इदमस्ति सत्यं गृहात् प्रव्रज्या, अस्ति सत्यं निष्क्रमणं ।

अश्रूण्वन् देशे मनुष्या—“कुमारोऽवहार्यं श्मश्रुकेशं धर्मं (परं) आदाय पात्रं अगारात् प्रव्रजितोऽनुयुक्तो मार्गम् “सर्वेऽन्यमन्य अवदन्—” अद्धा

सांस्कृतिक इतिहास तथा विचारधारा को समझने के लिये यह जोड़नेवाली कड़ियाँ हैं। एक समय सैकड़ों वर्ष लगाकर भारतीयों और उनके चीनी या तिब्बती सहायकों ने लग कर-इस विशाल साहित्य को अनुवाद के रूप में तैयार किया। समय जल्दी ही आयेगा, जब कि हमें अपनी इस साहित्य-निधि को फिरसे अनुवाद करके अपनी भारती भाषा में लाना होगा। चीनी भाषा में भारतीय साहित्य का अनुवाद-कार्य ईसा की प्रथम शताब्दी में क्या-ये मो-यङू (काश्यपमातंग) ने द्वारा आरम्भ हुआ और काश्यप ६७ ई० में भारत से चीन पहुँचे थे। उस समय से जो अनुवादों का कार्य आरम्भ हुआ, वह १३ वीं शताब्दी के अन्त (मंगोल सम्राट कुबिले खान के समय) तक चलता रहा। ६७-१३०० ई० तक जिन ग्रन्थों का अनुवाद हुआ था, उनमें से बहुत-से अब प्राप्य नहीं हैं, लेकिन अब भी साढ़े चौदहसौ ग्रन्थ मौजूद हैं, जिनको बत्तीस अक्षर के श्लोकों में गिनने पर उनकी सख्या साढ़े तैतीस लाख श्लोक या तीस-बत्तीस महाभारत के बराबर है। इन ग्रन्थों को सूत्र, विनय और अभिषर्मा-पिटक के तीन भागों में विभक्त किया गया है, यद्यपि पिटक के भीतर “बुद्धचरित” जैसे काव्यों को भी शामिल कर लिया गया है। तीनों पिटकों के ग्रन्थ महायान और हीनयान के भेद के अनुसार निम्न सख्या और परिमाण में हैं—

षडायतनप्रत्ययात् स्पर्शः, स्पर्शप्रत्ययात् वेदना, वेदनाप्रत्ययात् तृष्णा,
तृष्णाप्रत्ययाद् उपादानं, उपादानप्रत्ययाद् भवः, भवप्रत्ययाद् जातिः, जातिप्रत्ययाद्
जराव्याधि-मरणशोक-परिदेव दुःखं दौर्मनस्यम्, इदं केवलं दुःखस्कन्धः, जातिप्र-
त्ययाच्च भवः-अयमस्ति दुःखस्य समुदयः ।

दुःखस्कन्धसमुदये समाधीयमाने बोधिसत्त्वस्य उद्पादि ज्ञानं, उद्पादि
चक्षुः, उद्पादि विद्या, उद्पादि आलोकः, उद्पादि ऋद्धिः उद्पादि साक्षात्कारः ।
तस्मिन् काले बोधिसत्त्वः पुनरात्मनि समाधात्, यो निशोऽचिन्तयत् कस्य अभावे
न जरामरणं, कस्य निरोधाद् जरामरणनिरोधः ? तत् प्रज्ञयाऽभिसमायात जातेर-
भावे न जरामरणं, जातिनिषेधाद् जरामरणनिरोधः, भवस्याभावे न जातिः,
भवनिरोधाद् जातिनिरोधः, उपादानस्याभावे न भवः, उपादाननिरोधाद् भवनिरोधः,
तृष्णाया अभावे न उपादानं, तृष्णानिरोधाद् उपादाननिरोधः । वेदनाया अभावे
। तृष्णा, वेदना निरोधात् तृष्णानिरोधः । स्पर्शस्य अभावे न वेदना, स्पर्शनिरोधाद्
वेदनानिरोधः । षडायतनस्याभावे न स्पर्शः, षडायतननिरोधात् स्पर्शनिरोधः ।
नामरूपस्याभावे न षडायतनं, नामरूपनिरोधात् षडायतननिरोधः । विज्ञानस्याभावे
न नामरूपं, विज्ञाननिरोधात् नामरूपनिरोधः । संस्कारस्याभावे न विज्ञानं, संस्कार-
निरोधाद् विज्ञाननिरोधः । अविद्याया अभावे न संस्कारः, अविद्यानिरोधात्
संस्कारनिरोधः । अयं अस्ति अविद्यानिरोधात् संस्कारनिरोधः, संस्कारनिरोधाद्
विज्ञाननिरोधः, विज्ञाननिरोधात् नामरूपनिरोधः, नामरूपनिरोधाद् षडायतननिरोधः,
षडायतननिरोधात् स्पर्शनिरोधः, स्पर्शनिरोधाद् वेदनानिरोधः, वेदनानिरोधात्
तृष्णानिरोधः, तृष्णानिरोधाद् उपादाननिरोधः, उपादाननिरोधाद् भवनिरोधः, भवनि-
रोधाद् जातिनिरोधः, जातिनिरोधाद् जरामरणशोकपरिदेवदुःखं दौर्मनस्यनिरोधः ।

बोधिसत्त्वः समाधात् । दुःखस्कन्धनिरोधकाले उद्पादि ज्ञानं, उद्पादि
चक्षुः, उद्पादि विद्या, उद्पादि आलोकः, उद्पादि ऋद्धिः, उद्पादि प्रज्ञा, उद्पादि
साक्षात्कारः ।

तस्मिन् काले बोधिसत्त्वः प्रतिलोमक्रमेण अभिसमायात्, द्वादश हेतुप्रत्य-
यान् यथाभूतं अज्ञासीत् यथाभूतं ज्ञात्वा तत्रैव तस्मिन् आसने (तेस्य) अभूत्
अनुत्तरं सम्यक् सवुद्धं ।

में सूत्रों का क्रम भी एक-सा नहीं है, और न पाठ ही एक-सा है, तो भी यह मालूम होता है, कि पालि दीघनिकाय और सस्कृत दीर्घागम एक ही स्रोत से निकले हैं। शायद पालि-स्रोत अपेक्षाकृत अधिक पुराना या महायान से पहले अठारह बौद्ध सम्प्रदाय (निकाय) भारत में प्रचलित थे, जिसमें एक निकाय की एक शाखा धर्म-गुप्तिर भी थी। सम्भवत बुद्धयश ने उसी के दीर्घागम का यहा अनुवाद किया।

बुद्धयश कावुल (कुभा) के भिक्षु विद्वान् थे, उस समय कावुल सांस्कृतिक और धार्मिक तौर से भारत का अभिन्न अंग था। बुद्धयश जन्म ३३८ ई० में हुआ था, ४०० ई० के आस पास वह चीन में जा ४००-४१३ ई० के बीच राजधानी छाङ्गू-आन् में रह कर उन्होंने निम्न चार ग्रन्थों का सस्कृत से चीनी में अनुवाद किया-

१. आकाशगर्भ बोधिसत्व सूत्र	सन० ननजियो सूचीपत्र संख्या	६८
२. दीर्घागम	"	५४५
३. धर्मगुप्त-विनय	"	१११७
४. धर्मगुप्त-प्रातिमोक्ष		

बुद्धयश द्वारा अनुवादित दीर्घागम प्रायः तेरह हजार श्लोकों के बराबर है। उसीका दूसरा सूत्र यह "महापरिनिर्वाण-सूत्र" है। इस सूत्र के एक से अधिक अनुवाद हुये थे। यह महा परिनिर्वाण सूत्र जहाँ हीनयान त्रिपिटक के दीर्घागम या दीघनिकाय का एक सूत्र है, वहाँ महायान का अपना अलग और बहुत विशाल महापरिनिर्वाण सूत्र भी मौजूद है। आज जिस सम्प्रदाय (निकाय) का एक समय भारत में बहुत प्रचार था, उसका नाम और पिटक दोनों ही विस्मृत हो चुके हैं। लेकिन सौभाग्य से चीनी अनुवाद में विस्मृत हीनयान "मध्यमागम" (५४२), "एकोत्तरागम" (५४७), "सयुक्तागम" (५४४) और "दीर्घागम" (५४५) चीनी अनुवाद में मौजूद हैं। इनके अतिरिक्त विनय पिटक और त्रिपिटक के बृहत्पाण्य (विभाषाएँ) भी मौजूद हैं, इन ग्रंथों से हमारे सांस्कृतिक इतिहास पर बहुत प्रकाश पड़ता है, इसे कहने की आवश्यकता नहीं।

बुद्धयश ने उस समय चीन में जाकर हमारे इस महान् सांस्कृतिक काम को किया, जब कि भारत में गुप्त-वंश के सम्राट चन्द्रगुप्त विक्रमादित्य का शासन था और जिस समय कालिदास और दिग्नाग जैसी प्रतिभाएँ भारत में अपना

चमत्कार दिखला रही थीं । इन्हीं के समय फाहियान भारत की यात्रा के लिये आया ।

दीर्घागम के दो-तीन सूत्रों का अनुवाद आज से बीस वर्ष पहले मैंने किया था । उस समय चीन-भाषा और साहित्य की ओर बढ़ने का मेरा रुचाल था । मेरा ज्ञान उस समय पाँच सौ अक्षरों (शब्द-संकेतों) से अधिक नहीं था, लेकिन उसी समय लका में चीनी विद्वान् वाङ्-मो-लम् मेरे साथ रहते थे हम दोनों आपस में विद्या-विनिमय करते थे । उन्हें बड़ी प्रसन्नता होती, यदि हमारे संयुक्त परिश्रम का फल यह “महापरिणिर्वाण सूत्र” को उन्होंने प्रकाशित देखा होता । थोड़े ही दिनों बाद क्षयरोग से घुल-घुल कर मरने की जगह उन्होंने लका के समुद्र में डूब कर अपना प्राण दे दिया । आज उनके अकृतिम स्वभाव, सौहार्द्र, विद्या प्रेम और साथ ही जल्दी ही गरम होकर ठंडा हो जाना-एक-एक बात की स्मृति दिल में टीस पैदा करती है । चाहे देर से ही हो इस चीनी से हुये संस्कृत के पुनरनुवादका धपना दूसरों को उस कर्तव्य की ओर प्रेरणा देगा, जा कि चीनी और तिब्बती भाषा से अपनी विद्या निधियों को भारतीय वेप में लाने का हमारे सामने है ।

—राहुल सांकृत्यायन

महापरिनिर्वाण सूत्रम्

एव मया श्रुत-एकस्मिन् समये भगवान् राजगृहे विहरति गृध्रकूटपर्वते माद्वं सार्धं द्वादश शत-भिक्षुण महासपेन ।

तैत्र (खल्ल) समयेन राजा भाग्योत्सवात्पान् कालीय अधिगम्य चरते भवति ।

उपादाय च राज्ञ आज्ञां वर्षकारो महामात्य अभिरुद्ध भद्र यानं (रत्नशकट)
निरगात् गृध्रकूट पर्वतम् । उपसंक्रम्य तत् स्थानं यानात् प्रत्यवरुह्य पदातिक एव यत्र
भगवान् तत्र उपसक्रान्तः पृष्ट्वा च अल्पावाधां.. एकं अन्तं न्यपीदत् । निपण्णश्च
स भगवन्तं अवोचत् .....

“राजा मागधोऽजातशत्रु वदते भगवतः (बुद्धस्य) पादौ, अल्पावाधां बलं
प्रांशु विहारं पृच्छति सगौरवं सामित्तापम् । वदति च “भन्ते । महर्धिका महाबला
महानुभावाश्च वृज्जयः मा नानुवर्त्तन्ते । अहं अभियातुकामश्मान् कथं च भगवान्
अनुमन्यते ?”

तस्मिन् काले आनन्दोऽपि भगवतः पृष्टतः स्थितो भवति व्यजनमादाय भगवन्तं
व्यजमानः । भगवान् आसंश्रयामासे—

किमिति ते आनन्द । श्रुतं वृज्जयः^१ अभीक्ष्णं सनिपतन्ति, सन्निपत्य च
मिथं सम्पादयति कृत्यम् ?

श्रुत एतद् (भन्ते)—प्रत्यवोचद् आनन्द ।

पुनरपि अवोचद् बुद्धः “यावदेव एतद् वृद्धिरेव वृज्जीनां नो परिहाणि,
तावच्चिरं सुरक्षितोऽसौ जनपदः न शक्योऽभियातुं पराजयाय । (२) किमिति
त आनन्द । श्रुतं वृज्जयः न कुर्वते महल्लोकेभ्यो दहरेभ्यश्च भयम् ।

“श्रुतं एतद्”—प्रत्यवोचद् आनन्द ।

यावदेव आनन्द महल्लका दहरा च समगाः वृद्धिरेव वृज्जीनां नो परिहाणि.
तावच्चिरं सुरक्षितोऽसौ जनपदः न शक्य अभियातुं पराजयाय । (३) किमिति
आनन्द । श्रुतं वृज्जयः अप्रज्ञप्तं धर्मं न प्रज्ञापयन्ति प्रज्ञप्तं च न समुच्छिन्दन्ति ?”

“श्रुत एतद्”—प्रत्यवोचद् आनन्द

“यावद् एव एतद् आनन्द .....भूयोऽपि वृद्धिरेव वृज्जीनां न परिहाणि,
तावच्चिरं सुरक्षितोऽसौ देशः न शक्य अभियातुं पराजयाय । (४) किमिति त
आनन्द । श्रुतं वृज्जयः उपचरन्ति मातापितरौ सत्यकुर्वन्ति मानयन्ति, अनुसरन्ति च
आचार्यान् महल्लकान् ?”

“तं एतद्”—प्रत्यवोचद् आनन्द ।

(५) किमिति त आनन्द । श्रुत वृज्जय सत्कुर्वन्ति मानयति चैत्यानि (देवालयान्) देवान् ?”

(६) किमिति तं आनन्द । श्रुत, वृज्जय यास्ता कुलस्त्रिय परिशुद्धा अमला , ताभि यावत् क्रीडायामपि न प्रहसन्ति मुधा वदन्ति ?

(७) किमिति त आनन्द । श्रुत वृज्जय उपतिष्ठन्त श्रमणान् मानयन्ति, धर्म्याश्च रक्षा वरण गुप्ति सविदयति, न कदापि पीडयन्ति ?”

अथ वर्षकारो महामात्य बुद्ध अवोचत् “चेद एकैकेनापि एतेषा वर्माणा समन्वागतान् जनान्, न शक्य अभियातु, किं पुन सप्तभि धर्मे ।”

अयाचत स अवकाश प्रक्रमाय ।

बुद्धोऽयाचत्—साधु, यस्य त्व काल मन्यसे ।

अथ (खलु) वर्षकार उत्थाय आसनाद् बुद्धस्य त्रि प्रदक्षिणा कृत्वा वदित्वा च प्रकान्त अचिरप्रकान्ते च तस्मिन् बुद्ध आनन्द आमत्रयामास—“गच्छ त्व आनन्द । यावत् भिक्षुव राजगृह उपनिश्रित्य विहरति, तान् सर्वान्, उपस्थानशालाया (धर्मशालाया) सन्निपातय ।

एव (भन्ते) —प्रत्यवोचद् आनन्द ।

अथ स गत्वा राजगृह सगृह्य तान् सर्वान् भिक्षुन उपस्थानशालाया सन्निपातयामास, अयोचत् च भगवन्-सन्निपातितो भन्ते । भिक्षुसघ , यस्य भगवान् काल मन्यते ।

अथ भगवान् उच्यते ॥ आसनाद् गत्वा उपस्थानशालाया प्रज्ञप्त आसने न्यपीठत् तान् भिक्षुश्च आमत्रयामास ।

सप्तसो भिक्षव । अपरिहारिणान् वर्मान् देक्ष्यामि ।

स तु, सा तु, सुचिन्तित भगवता, एतन्मये राज उति ते भिक्षव प्रत्यवृण्वन् ।

भगवान् एतद् अयोचत्—तेन श्रुत्वा सा तु मन्तमि मूढम् ।

बुद्ध अयाचत् तान् भिक्षुन-एव एते अपरिहारिणीना वर्मा—(१) प्रथम उच्यते अस्मिन् सन्निपात, समप्रदा, सम्मोदक सपुथान्त्वा यावत् महलका नृणाश्च सम्मोदयन्ति, न एव वर्ष शक्य परिहरितुम् । (२) द्वितीय उच्यते नृणाणा

महल्लकानां च परस्परं सम्मोदन, सम्माननं अनुगमनं नान्तुंगमेतेनम् । यावत् च दहरा महल्लका च परस्परं सम्मोदमाना, न अयं धर्मः शक्यः परिहापयितुम् । (३) तृतीय उच्यते—आचरणं प्रज्ञप्तस्य धर्मस्य न तु अप्रज्ञप्तस्य । यावत् दहराश्च महल्लका च परस्परं सम्मोदमाना, न अयं धर्मः शक्यः परिहापयितुम् । (४) चतुर्थ उच्यते—ये ते भवन्ति भिक्षवः प्रतिवलाः सघपितरः प्राज्ञा तान् सर्वे मानयन्ति अनुवर्तन्ते । यावत् ० । (५) पञ्चम उच्यते—सर्वचित्तचैतसिकानां गौरवं माननं परमम् । यावत् ० । (६) षष्ठः अपरिहाणोयः धर्मः उच्यते—परिशुद्ध आचरणं ब्रह्मचर्यं काम-राग-लोभानामनुवर्तनम् । यावत् ० । (७) सप्तम उच्यते—प्रथम अन्ये पश्चात् अहं, जातरूपरजतेषु (रूप्यके) अलोभ । यावत् ० ।

बुद्ध अवोचत् तान् भिक्षवः—पुनश्चापरे ऽपि भवन्ति सप्त अपरिहाणीयाः धर्माः—(१) प्रथम—अणुमात्रेषु वस्तुषु, न सौमनस्य नानाभावः, तावद्वृद्धिः एव अस्य धर्मस्य नो परिहाणि । (२) द्वितीय—यत् तस्य सौमनस्यं तूष्णीभावेन संप्रलापायम् । (३) तृतीयः यदसौ न भवति निद्रा रामः न च कुसीती । (४) चतुर्थः यदसौ न भवति भेदकः निरर्थकः (वस्तु) प्रलपन् । (५) पञ्चम—यदसौ मुधा (व्यर्थं) न श्लाघते आत्मानम् । (६) षष्ठः—यदसौ न भवति पापसहायः । (७) सप्तमः—यदसौ विहरति पर्वत वनः प्रस्थेषु एकाकी । एवं भिक्षवः । वृद्धिः भवति धर्मस्य, न परिहाणि ।

पुनश्च अवोचत् भगवन्—“भिक्षवः । अपरे च भवन्ति सप्त इमे धर्माः, ये वृद्धिः धर्मस्य नो परिहाणि । कतमे सप्त ? (१) प्रथम—यदसौ श्राद्धं भवति, श्रद्धाति तथागतस्य परमं सत्यं परमाः परिपूर्णा बोधिः । (२) द्वितीय—यदसौ ह्रीमान् भवति, जानाति आत्ममिथ्यत्वम् । (३) तृतीय—यदसौ अपत्रपि भवति अपत्रपति पापकर्मणः । (४) चतुर्थ—यदसौ बहुश्रुतं लभते आचरितुं उच्चोवाच कुशलं सा गभीरं प्रणीतः परिशुद्ध विमलः परिपूर्णं ब्रह्मचर्यम् । (५) पञ्चम—यदसौ आरब्धं वीर्यं भवति प्रधाने, अकुशलं विहाय कुशले वीर्यं आरभते, न तत् परिजहाति । (६) षष्ठ—यदसौ स्मृतिं भावयति न च विस्मरति पूर्वं (शिक्षितं) शिक्षापदम् । (७) सप्तम—यदसौ विद्यां भावयति जानाति च उपादं-निरोधं धर्माणां, अनुगच्छति आर्यमूलं सर्वेषां दुःखकारणानां अन्तःकरणम् । यावद् इमे सप्त धर्माः, वृद्धिः एव तावत् न परिहाणिः ।”

पुनश्च अवोचत् बुद्ध — “भिक्षव । अपरे च भवन्ति सप्त धर्मा, यै धम
वृद्धिरेव भवति विरुद्धि नो परिहाणि । कतमे सप्त ? (१) प्रथम — बुद्धे बहुमानम् ।
(२) द्वितीय — धर्मे बहुमानम् (३) तृतीय — सधे ० । (४) चतुर्थ — शीले ० ।
(५) पचम — समाधौ ० । (६) षष्ठ — मातापित्रोः सवहुमान अनुवर्त्तनम् ।
(७) सप्तम — अप्रमादे बहुमानम् एवं इमे सप्तधर्मा, यै वृद्धि एव भवति धर्मस्य
नो परिहाणि । ”

पुनश्च अवोचद् बुद्ध — “भिक्षव । अपरे च भवन्ति सप्त धर्मा यै वृद्धिरे
धर्मस्य नो परिहाणि ? (१) प्रथम — भावयति कायेऽशुचिम् । (२) द्वितीय —
भावयति भोजनेऽशुचिम् । (३) तृतीय — न अस्य सौमनस्य लोके । (४) चतुर्थ —
नित्यं अनुस्मरति मृत्युसंज्ञाम् । (५) पचम — उत्पादयति अनित्यसंज्ञाम् । (६)
षष्ठ — अनित्ये दुःख-संज्ञाम्, (७) सप्तम — दुःखेच अनातयासंज्ञाम् । इमे तै
सप्त धर्मा ॥ ”

अवोचद् बुद्ध — “भिक्षव । अपरे च भवन्ति सप्त धर्मा ॥ (१) प्रथम —
सवोध्यं ग भावयति प्रविक्कते, काम-राग-लोभेषु अनर्वात्तप्त असंस्कृत स्वभाव ।
(२) द्वितीय — धर्म-विचयं सवोध्यं ग भावयति । (३) तृतीय — दीर्यसवोध्यं ग ॥
(४) चतुर्थ — प्रीतिसवोध्यं ग ॥ (५) पचम — प्रश्रद्धिसवोध्यं ग ॥ (६) षष्ठ —
समाविसम्बोध्यं ग ॥ (७) सप्तम — उपेक्षा (आरक्षा) सवोध्यं ग भावयति । इमे तै
सप्त धर्मा ॥ ” अवोचद् बुद्ध — “भिक्षव । भवन्ति पट् अपरिहाणीया धर्मा कतमे
पट् ? (१) प्रथम — भिक्षवो मैत्र सायकर्म समुपस्थापयन्ति, न भेद उपस्थापयन्ति
सधे । (२) द्वितीय — मैत्र वात्कर्म प्रत्युपस्थापयन्ति न च पम्प वन्ति । (३)
तृतीय — मैत्र मनस्कर्म ०, न व्यापाञ्चित उपस्थापयन्ति । (४) चतुर्थ — यै तै लाभा
परिशुद्धा भोनागा न तेषां सधेऽप्रतिप्रिभक्तानां भोगिनो भवन्ति । (५) पचम —
याति तानि धैर्यानि ज्वटानि अन्तिष्ठन्नाणि अशरत्तानि अस्मभ्याणि नुत्तियाणि
तानि भावयति, यं सा ऋष्टि आयां नित्यं तासां मन्त्रं दृष्टव्यं याय ता च । एव पट्
धर्मा ॥ ”

अवोचद् बुद्ध — “भिक्षव । अपरे च भवन्ति पट् अपरिहाणीया धर्मा, यै धर्म
समाविसम्बोध्यं ग भावयति नो परिहाणि । (१) प्रथम — बुद्धे अनुस्मरति ।
(२) द्वितीय — धर्मे अनुस्मरति । (३) तृतीय — सधे ० । (४) चतुर्थ — शीले ० ।

पचम — दान । (६) पष्ठ — देवान् अनुस्मरति । इमा पङ् अनुस्मृती भावयति ।
० । एभि पङ्भि धर्मै समन्वागातस्य वृद्धि भवति नो परिहाणि ।

अथ भगवान् राजगृहं यथा भिरक्त विहृत्य आनन्द आमत्रयामास—“सशामय पात्रश्चीवर आयाम आनन्द पाटलिपुत्र नगरम् ”

एव (भन्ते)—प्रत्युवाच ।

अथ भगवान् निवास्य पात्रश्चीवर आदाय सार्द्धं महता भिक्षु सघेन प्रकान्त मगधेषु अनुपूर्वेण पाटलि ग्राम अवसृत्य पाटलि वृत्त मूले न्यपीदत् अश्रुण्वन् (खलु)
उपासका — बुद्ध (किल) महता सघेन दूरात् पाटलि ग्राम अनु प्राप्त पाटलि वृत्तस्य मूले निपण्ण ।

अथ (खलु) त प्रामात् निष्क्रम्य दूरत अपश्यन् भगवन्त पाटलि वृत्त मूले स्थित भासमान अनुतम शान्तेन्द्रिय सुसयत अग्य महानागोपम परिशुद्ध विगत रजोमल यथा जल द्वात्रिंशलक्षण शीति व्यजनै समलकृतकायम् । दृष्ट्वा च सौ मनस्यजाता ते यत्र बुद्ध स्थित तत्र गत्वा शिरसा पादौ अभिवाद्य एक मन्त-न्यपीदन् ।

अथ खलु भगवान् आनु पूर्व्वेण धर्मं अदिशत् तैभ्य लाभ प्रदर्शयन् श्रुत्वाच बुद्ध भाषित धर्मै ते उपासका बुद्धं अवोचन्—

‘इच्छामो भन्ते । गन्तु शरण बुद्धस्य धर्मस्य आर्य सघस्य च, अनु जानातु भगवान् अनुकप उपादाय । उपासका वय अद्यतोऽप्रे प्राणाति पाताद् विरता अदत्ता-दानाद् विरता कामेषु मिथ्याचाराद् विरता मृषावादाद् विरता सुरापानाद् विरता शील आचरन्त न तद् विस्मरिष्याम’ । अधिवासयतु नो भगवान् सार्द्धं महता भिक्षु सघेन भक्त-दान अवलोकयतु च अनुकप उपादाय ।”

अध्यवासीत् च भगवान् तूष्णी मावेन । अथ (खलु) त उपासका उत्थाय आसनाद् बुद्ध अभिवाद्य त्रि प्रदक्षिण कृत्वा चागमन् । तथा गताय आवसथागार मसार्ज्य आसनानि प्रज्ञाप्य उदक संस्थाप्य, प्रज्ञात्य गध-प्रदीप आस्तौर्य भद्रामन (रत्नासन) दान सविधाय भगवन्त उपसंक्रम्य ऊचु —

“निष्ठित (सस्तुत) भन्ते । दानं (आवसथागारं) यस्य इदानी भगवान् काल मन्यते”

अथ (खलु) भगवान् उत्थाय आसनाद्- विवास्य पात्रचीवर आदाय साध
महा सचेन आवसथ उपसकान्त पादौ प्रक्षाल्य परिमार्ज्य हस्तौ आसवे न्यपीदन् ।
भिक्ष्वाऽपि वाम पार्श्वे न्यपीदन्, उपासकाश्च दक्षिण पार्श्वे न्यपीदन् ।

अथ भगवान् तान् उपासकान् आमत्रयामास —

पच इमे गृहपतय । आदिचवो तु शीलस्य शीलविपत्ते । कतमे पच ? (१)
प्रथम — लुब्ध चित्तस्य कृष्णा न परिपूर्यते । द्वितीय — लब्ध भोग प्रतिदिच
निगच्छति ।”

(३) तृतीय — यामेव परिपद गच्छति न मानितो भवति (४) चतुर्थ —
लोके तस्य पापक कीर्ति शब्द अभ्युद्गच्छति (५) पचम — कायस्य भेदात् परम्भ-
रणान् निरये उपपद्यते ।

पुनश्च अबोचद् भगवान् तान् उपामकान् —

“पच इमे गृहपतय । आनृशमा शीलवत शील सपभे । कतत्ते नाम पच ?
(१) प्रथम — यथा काम लाभो भवति भोगस्य (कामस्य) (२) द्वितीय — वृद्धि-
रेव भवति भागस्य नो परिहाणि । (३) तृतीय — यामेव मनुष्य परिपद गच्छति,
मानिता भवति मनुष । (४) चतुर्थ — लोके तस्य कल्याण कीर्ति शब्द अभ्युद्-
गच्छति (५) पचम — कायभ्यभेदान् परम्भरणान् स्वर्गे लोके उपपद्यते ।”

अथ भगवान् निष्ठित अर्धरात्रे उपामकान् अबोचन्—यूय अपि प्रति गच्छत ।

अथ न उपासका प्राप्य बुद्धस्य अनुज्ञात्रि प्रदक्षिण कृत्वापादौ अभिवाय
प्रक्षालन् ।

अथ (खलु) भगवान् प्रति सक्तयने स्थित रात्रे पश्चिमे यामे प्रत्यूप समये
स्थित चतुष्पा शिष्टेन अश्विन मयत्वा देवता वास्तूनि परिगृह्णन्ति महेशात्म्या
देवता न ममा देवता ते च देवता च वास्तूनि परिगृह्णन्ति

अथ (खलु) भगवान् प्रत्युप गन्तुं उपसकस्य प्रजन्ते आसने न्यपीदन् ।
जानन् — १. शान्तम् २. १. प्रच्छन्ति —

नेतु । (१) जानन् । शान्तम् पाठेति न नगरमापयति ? जानन्
नगरम् जानन् — पदकम् भवति । मन्त्रम् इव नगर मापयन् वृत्तीना
पदकम् ।

बुद्ध उवाच—“मापन आनन्द । यथा अस्य नगरस्य देवैः सार्धं समञ्च भवति अहं आनन्द । परिचमाया रात्रौ प्रत्युष समये उत्थाय प्रतिसल्लयनान् दिव्येन चक्षुषा अपश्य सवहुला देवता वास्तूनि परिगृह्णन्ती—महेशाख्या मध्यमा नीचा च परिगृह्णन्ती । यस्मिन् आनन्द । प्रदेशे महेशाख्या देवता वास्तूनि परिगृह्णन्ति तत्र राज्ञा निवेशनानि सुख समृद्धाणि भविष्यति, यत्र मध्यमा देवता वास्तूनि परिगृह्णन्ति तत्र मध्यमाया मनुष्याणां निवेशनानि, यत्र नीचा देवता वास्तूनि परिगृह्णन्ति, तत्र नीचानां मनुष्याणां निवेशनानि भविष्यन्ति । बहु अल्प वा पुण्य प्रत्येक अनु गच्छति । इह आनन्द । पाटलिपुत्रं भविष्यति आर्य आर्यतन मनुष्यावास वणिक्पथ, देश धर्मस्य सत्यस्य आर्जवस्य च । इह अपि नगर सर्वतोऽविनाश्य भविष्यति । अस्य (खलु) आनन्द । त्रय अन्तराया भविष्यन्ति । प्रथम—महद् उदकम् जलौघ द्वितीय—महाग्निः । तृतीय—अन्तर्-बहिर्धाम्नि मनुष्याणां भद्रः । तदैव विनश्यति इह नगरम् ।

अथ (खलु) पाटलिपुत्रका उपासका तस्या रात्रौ दान (भोजन) प्रतिपाद्य बुद्ध उपसंक्रम्य अवोचन्

“निष्ठित भन्ते । भक्त, यस्य इदानीं भगवान् कालं मन्यते ।” अथ (खलु) पाटलिपुत्रका उपासका स्व हस्ततः खादनीयेन परिवारयामासु सतर्पयामासु । निष्ठित भवते जल प्रावार्य अन्यतम नीचं आसन्नं गृहीत्वा बुद्धस्य पुरतः न्यपीदन् ।

अथ भगवान् तान आमत्रयामास -

१ यस्मिन् प्रदेशे कल्पते वास पण्डित जातिक ।

शीलयतो भोजयन्ति सयतान् ब्रह्मचर्यक ॥

यास्वत्र देवता आसन् कुशला तुष्टिमानसा ।

तां पूजिता पूजयन्ति मानयति च मानिता

दानेन मैत्रया च सानुक्त पचित्ता देवता स्तुता, सदा भवन्ति कुशलेन समन्वागता नोऽकुशलेन ।

अथ भगवान् आदिश्य धर्मं तान् गृह्णतीन् उत्थाय आसनान् प्रकान्त सार्धं महता भिक्षु सयेन । तदावर्ष कारश्च महामार्य भवंत पृष्ठ अनुवद्वो भवति । तस्य एव

पष्ठ पो-य-तु कटिष्यम.), (७) सप्तम पो-तु-तु (भद्र) (८) अष्टम-
दु-पो-तु (सुभद्र), (९) नवम तुष्ट (तु-लि-सि-तु, (१०) दशम सन्तुष्ट (व-यु-
लि) (११) एकादश दु-सु (नन्द.), (१२) द्वादश. व-सु-तु-तु (सुदत्त नाम इत्येव-
माद्य जना इदानीं कालकृता भवन्ति तेषा का गति क सपराय. ? अपरेच सन्ति
पचाशत जना, कालकृता अपरेच पचाशत् जना कालकृता, तेषा का गति क
सपराय ? ” एतत् मनसि कृत्वा उत्थाय प्रति सँल्लायन स्थानात् उपसक्रम्य भगवत
पादौ शिरसा अभिवाद्य एक मन्त न्यषीदत् अवोचत् च भगवन्त —

“ प्रति सँल्लीनस्य मे भन्ते । मनसि एतद् अभूत्—इह नादिका
ग्रामे साढ इत्येव मादय—

द्वादश उपासका कालकृता । अपरेच पचाशत जना कालकृता । अपरेच
पचाशत जना कालकृता तेषा का गति क सम्पराय । व्या करोतु मे भन्ते ।
अनुकम्पा उपादाय ।

बुद्ध उवाच—साढ इत्येवमादय आनन्द । द्वादश जना छित्वापच अव-
भागीयानि सयोजनानि कालकृता औपपातुका तत्र स्वर्गे परिनिर्वायिन अनावृति
धर्माण । अपरेच पचाशद्जना कालकृता त्रयाणा सयोजनाना परिक्षयाद् रागद्वेश
मोहानां तनुत्वात् सकृदागमिन सकृदेव इमं लोक आगम्य दु खस्यान्त करिष्यन्ति ।
सातिरेका पचाशतजना नादिकाया कालकृता त्रयाणा सयोजनाना परिक्षयात् स्रोत
आपन्ना अविनिपात धर्माण नियता सर्वोधिपरायणा सप्तकृत्व इम लोक आगम्य
दु खस्यान्त करिष्यन्ति । अनाश्चर्यं खलु पुन ते एतद् आनन्द । यत् मनुष्य काल
कुर्यात् तदा तथागत उपसक्रम्य प्रक्ष्यथ, विहिंसा चैषा स्वय व स्यात् तथा गतस्य च । ”

“सत्य भन्ते । एवमेतत् ” प्रत्युवाच आनन्द ।

बुद्ध उवाच—“तस्मात् ते आनन्द । धर्मादर्श नाम धर्मापर्याय देक्ष्यामि येन
समन्वागता आर्यश्रावका आत्मना एवव्याकुर्यु जाति निवासम् । छित्वातिसृन्
अकुशल पथान स्रोत आपत्ति तान् लभते, सप्त परम इमलोक आगम्य दु खस्यान्त
करिष्यन्ति । शक्नोति च स एव व्याकर्तुम् । तेन आनन्द । अय धर्मादर्श उच्यते ।
आर्य श्रावक बुद्धे अवेत्य प्रमादेन समन्वागतो भवति श्रद्धधाति बुद्धगतागत
भगवान् अर्हन् सम्यक सबुद्ध दशगुण सपन्न इति । धर्मे प्रसन्न श्रद्धधाति

स्वाख्यातो धर्म सां दृष्टि क अकालिक निर्वाणो पनथिक प्रत्यात्म वेदितव्य विज्ञैरिति सधे प्रसन्न श्रद्धाति सु प्रतिपन्न भगवत श्रावक सघ ऋजु प्रतिपन्न न्याय प्रतिपन्न सा मीची प्रतिपन्न मार्गफल प्रतिपन्न धर्मकाय परिपूर्ण यदि द चत्वारि पुरुष युगानि अष्टौ पुरुष पुद्गला स्रोत आपत्ति प्रतिपन्नक स्रोत आपन्नक, सकृदागामिता प्रतिपन्नक सकृदागामी, अनागामिता प्रतिपन्नक, अनागामी, अर्हत्व प्रतिपन्नक अर्हन् । एव तथा गतस्य आर्य सघ आह्वानीय प्राप्नुयेय पुण्यक्षेत्र लोकस्य आर्य कान्तै शीलै समन्वागत असङ्गै अचिद्धै ।

अशवलै अरुल्लमै विजप्रशस्तै समावि सर्वर्तनिकै । अथ खलु स आनन्द ! धर्मादर्श येन आर्य श्रावका जानीयु जाति निवास त्रयण अकुशल पथाना अन्त वृत्त्वा स्रोत आपन्न, सप्त परमनियत दु खस्यान्त करिष्यति इति व्याकृतु अल स ।”

अथ भगवान् नादिकाया यथा भिरक्त विहृत्य आनन्द आमत्रयामास—
“आयाम आनन्द ' वैशात्या देशे । ” “एव” इति ।

अथ भगवान् निवारय पात्र चीवर आदाय महता भित्तु सधेन सार्व नादि कात वेपात्या प्रवान्त । तत्र एकस्मिन् वृक्ष मूले निपण्ण । अश्रुणोत् (खलु) आम्रपाली गणिका=‘बुद्ध श्रावक सार्व अनु प्राप्त वैशाल्या एकस्मिन् वृक्ष मूले निपण्ण । ”

अथ सा भद्र यान् अभिरुह्य प्रायासीत् बुद्धस्य मति के प्रज्ञानार्थम् । दूरत एव अंतरा (मार्ग) अपश्यन् भगवन्त सम्यगुत्त दर्शन शान्तेन्द्रिय, द्वात्रिंशत् लक्षण परिपूर्ण नक्षत्रेषु चन्द्रमिव । दृष्ट्वा च दृष्ट तुष्टा यानान् प्रत्यवस्थ पत्न्या का एव भगवन्त न्यसकस्य शिरसा पादा अभिवाज्य एक मन्त्र न्यपीत् ।

भगवँश्च अध्यवासयत् तुष्णीभावेन ।

अथ (खलु) सा तुष्णीभावेन भगवतोऽधिवासनं विदित्वा उत्थाय आसनात् शिरसा पादौ अभिवाद्य बुद्धस्य प्रदक्षिणं कृत्वा प्रकाता । अचिरप्रक्रान्ताया तस्या बुद्ध आनन्द आमत्रयामास—“आयाम आनन्द । सार्धं व तस्या वने ।”

“एव भन्ते ’ आनन्द ।

अथ बुद्ध उत्थाय आमनात् पात्र-चीवर आदाय सहस्रं द्विशतपचाशत् परिमितेन भिक्षुसंघेन सार्धं तस्या वनं श्रवासरत् । अश्रृण्वन् (खलु) वैशालिका लिच्छवय —““बुद्ध (किल) आम्रपालि वने विहरति ।” अथ ते भद्राणि यानि निहरित यानि (रथ) हरिताश्व वस्त्र-च्छत्र ध्वज परिवारैः सर्व हरितानी सर्वनीलपीतलौ हितावदातानि पचवर्णानि पचशत यानानि रथ-वस्त्र वर्णेषु समानानि अभिरूढ्य अगमन् भगवन्त द्रष्टुकामा । अथ (खलु) आम्रपाली बुद्धस्य दशनात् गेहं प्रत्यावर्तन्ती अन्तरा मार्गे क्षिप्रं गच्छन्ति रथेन तैपां रथ ध्वज छत्र च प्रतिवर्तयामास । अथ रथिन (लिच्छवय) व्याजहरु—“किन्ते अम्बिके । वलं यद् मार्गा दूरतो न चरित्वा घटयसि नो रथ ध्वस यसिच ध्वजछत्रम् ।

सा प्रत्युवाच—“यथाहि मे आर्या । बुद्धं निमन्त्रितं । स्वस्तनाय भक्ताय, यामि गेहं भक्त उपसम्पादयितुं, तस्माद् क्षिप्रं गच्छन्ति नाशकव स्थानं परिवर्ज्य गन्तुम् ।”

अथ ते उच —देहि है आम्रपालि । एतं भक्तं प्रथमं अस्माभिर्दातव्यं, वयन्ते दास्याम शत सहस्रं, रजतं कार्षापणम् ।”

सा प्रत्युवाच—“प्रथमं निमन्त्रितो भगवान् न शक्ता दातुम् ।”

अथ ते रथिन पुनरुचु —“इतो ऽपि अधिकं ते दास्याम पोडशगुणं शतसहस्रं सुवर्णकार्षापणं, देहि न प्रथमम् ।”

सा उवाच—“न दास्यामि, न शक्यं दातुं इदं निमन्त्रणम् ।”

अथ ते रथिन ऊचु —“इह ते दास्याम राष्ट्रधनस्य मध्यं (अर्धं) भागं देहि न प्रथमं निमन्त्रणम् ।”

सा प्रत्युवाच—स चेत् आर्या सम्पूर्णं राष्ट्रधनं दास्यथ, नाहं तावद् गृहीष्यामि भगवान् हि विहरति मम उद्याने, प्रथमं मे निमन्त्रितं भगवान् निश्चितं एतत् न कादपि दास्यामि ।”

अथ (खलु) ते रथिका परस्पर-हस्तं चालयन्त उदश्वसन् “जिता वत भो ! एतया दारीकया, वचिता वयं प्रथमं पुण्यत ।”

अथ ते पुरस्तात् सरलेन पथा प्रायुः तस्या उद्यानैः अपश्यत् खलु भगवान् तानि पञ्चशतं रथिकान् रथैः अश्वैः अनेकं दशसहस्रं मार्गं परिपूर्य आगच्छत । दृष्ट्वा च भिक्षुन् आमन्त्रयामास—

“येष वो भिक्षव उद्याने क्रीडारताना महानुभावानां देवानां त्रायास्त्रिघाणां द्रावुः कामता अवलोकयथ ते सदृशा एते उपसहरथ भिक्षव ! सयत्तचित्तानां एतेषां महानुभावतां कथं भिक्षव ! चित्तं सयत्तं भवति दहं भिक्षु अध्यात्मकाये कायानुपश्यी विहरति आतापी सप्रज्ञानन् स्मृतिमान् न मृट्-स्मृतिं विनीय लोके अभिध्या दौर्मनस्य वहिर्वा काये कायानुपश्यी विहरति आतापी सप्रज्ञानन् स्मृतिमान् न मृट्-स्मृतिं विनीय लोके अभिध्या दौर्मनस्य, अध्यात्मवहिर्वा कायानुपश्यी आतापी सप्रज्ञानन् स्मृतिमान् विनीय लोके अपि या दौर्मनस्य देवताया ० चित्ते ० वर्मसु वमानुपश्यी आतापी सप्रज्ञानन् स्मृतिमान् ० ।

यथा प्रभास्वर आकाशे प्रभासते । अथ तानि पचरथिकशतानि परिज गृहु आसनानि बुद्धश्च केवल तत्र सधे प्रभया प्रभासमान ।

तस्मिन् काले तस्या परिपदी पिङ्ग- कु (पैंग्य) नाम ब्राह्मण निपण्णो भवति । अथ स उत्थाय आसनाद् दक्षिणा सविवृत्य दक्षिणजानु पृथिव्या पातयित्वा यत्र भगवान् तत्र अर्जलिं प्रणामप्य गाथागिरभापत—

ईदृवाकु राजा गुणेन लभते कुशल फलम् ।

काये रत्नमुक्ताचर्मधारी भगवान् स्वकोत्तर ॥ ४ ॥

ईर्यापथेन चालयन् त्रिसाहस्रीं यथा हिमगिरौ प्रभा ।

यथा फुल्ल पद्मपुष्प मधुगवि सुसूक्ष्मसुन्दरम् ॥ ५ ॥

इहापश्य बुद्धस्या प्रभा, सूर्यो यथा प्रथमोदित ।

चन्द्रो यथा चरति नमसि मेघजालैर्विनिर्मुक्ते ॥ ६ ॥

भगवाश्च एव प्रभया प्रभासते लोके ।

तथागतो पश्यति ज्ञान ज्योतिषा यथान्धकारे पश्यत्युत्कया ॥ ७ ॥

ददाति संघ स्वप्रभया चक्षु नाशयति त्रिचिकित्सा जनस्य ।

अथ पचरथिक शतानि (लिच्छव्य) उपश्रुत्य इमा ।

गाथा पैंग्य ब्राह्मण उचु — “पुनरपि वद ।”

अथ पैङ्ग्य पुरस्ताद् बुद्धस्य पुन अन्वभाप्त ।

पचरथिकशतानि च गाथा श्रुत्वा एकेक रत्नपट पैंग्याय प्रादात् ।

अथ पैंग्य त रत्नपट तथागताय विसर्जयामास, प्रति जग्राह च बुद्धो अनुकम्पा उपादाय । तस्मिन् काले भगवान् उवाच तान् वैशालिकान् रथिकान्—

‘लोके भवति पच रत्नानि सुदुर्लभानि कतमानि पच ? (१) प्रथम सुदुर्लभ तथागतस्य प्रादुर्भावो लोके (२) द्वितीय- तथागतो धर्मं दिशति जनेभ्य इह अपि सुदुर्लभ मनुष्याणाम् । (३) तृतीय- तथागतो धर्मं दिशति शक्नोति त श्रद्धया ज्ञातु इह अपि दुर्लभ मनुष्याणाम् ॥ ० ॥ (४) चतुर्थम्- तथागतो धर्मं दिशति, शक्नोति, त उद्गृहीतुम् ॥ ० ॥ (५) पचम- सम्मुख आगत भय अन्तराय जानाति विपरिण- मयितुम् ॥ ० ॥ इमानि पच रत्नानि सुदुर्लभानि त्वेके ।”

अथ पचशतरथिका श्रुत्वा बुद्धदेशिता देशना आत्तमनस बुद्ध ऊचु — “अधिवासयतु भगवान् शस्तन नो भक्त सायं सर्वे श्रावके

बुद्ध उवाच रथिकान- “प्रागेव वो निमत्रितोऽहं प्रतिगृहीतं मे आम्नपालि-
गणिकाया श्वस्तनम् निमत्रणम् ।”

अथ तानि पचशतरथिका प्रागेव निमत्रितो बुद्धोऽम्नपालिकया इति हस्त
चाल्यन्त परस्पर उचु - “इच्छामो दानं दातुं तथागताय वचिता स्म प्रथम एव
तया गणिकया ।” अथ गणिकया ।” अथ ते उत्थाय आसनाद् बुद्धस्य पादौ
अभिवाद्य त्रिं प्रदक्षिणां कृत्वा प्रतिनिवृत्ता ।

अथ (खलु) आम्न पाली गणिका तस्या रात्रौ विविधं दानं (भोजनं) सपाद्य
द्वितीयस्मिन् दिने उपसक्रम्य भगवन्तं कालं आरोचयामास ।

अथ भगवान् निवास्य पात्र-चीवर आदाय सार्धं सहस्रं द्विशतं पचाशद्-भिक्षुभिः
पश्चात् पुरतः परिवारितः तस्या निमत्रणस्थानं उपसक्राम्य आसनं उपागृह्णात् ।

अथ आम्नपाली गणिका प्रणीतेन खादनीयेन भगवन्तं सतर्पयामास भिक्षुसघं
च । भक्ते च निष्ठिते अपनीतपात्रपाणौ च भगवति गणिका सुवर्णभृद् गारकं समादाय
हस्तौ जलेन प्रक्षाल्य उवाच बुद्ध - “अस्या वैशाल्या सर्वेषां उद्याने ममेव प्रणीततरम् ।
प्रतिगृह्णातु मे इदं तथागतोऽनुकृपा उपादाय ।”

बुद्ध उवाच गणिका- “ देहि इदं उद्यानं बुद्धं प्रमुखाय चानुर्दिशं सघाय
तन्निनि श्रियं ? तथागतस्य यानि भवन्ति उद्यानं, वनं, मोष्ठकं गेहं, चीवरं पात्रं
पण्डवस्तुनि, दातुं दानानि तानि के नापी मारेण, शक्रेण, ब्रह्मणा महेशान्येन
वलदेवन न शक्यानि परिगृहीतुम् ।

अत्र सातद् उद्यानं (आरामं) बुद्धं प्रमुखाय चानुर्दिशाय भिक्षुसघाय
भूदो प्रति उपाहं च तद् भगवान् अनुकृपा उपादाय ग्रोचन् च गायय ।

दानकथां, शीलकथा, स्वर्गकथा कामेषु आदिनव अपकार सकलेशं कुशलस्य प्रधानात् । यदा भगवान् अज्ञासीत तां कल्यचित्तां, मृदुचिता, विनीवरणचित्ता, उदग्रचित्ता, प्रसन्नचित्तां सूक्ष्मनीवरण-स्कध विलयनसुकरचित्ता, अथ बुद्धानां समुत्कर्षिकां धर्म-देशना तस्यै अदिशत्—दुःख आर्यसत्य, दुःखसमुदयः, दुःखनिरोध, दुःखनिर्गमा-पेक्षितम् आर्य सत्यमिति । अथ तद् यथापि नाम शुद्ध कंवल अपगतकालक सम्यगेव रजन प्रतिगृह्णीयात् एवमेव आम्रपालेगणिकायां तस्मिन् एव आसने विरजं विमल सर्वधर्मेषु धर्मेन्द्रियं धर्मचक्षु उद्भादि । अथ सा दृष्टवर्मा प्राप्त धर्मा विदितधर्मा पर्यवगाढधर्मा वैशारद्यप्राप्ता, अपायेऽविनिपातधर्मा अभयप्राप्ता बुद्ध अवोचत्—एषाऽहं बुद्धं शरणं गच्छामि, धर्मं शरणं गच्छामि, सघं शरणं गच्छामि, द्वितीय-मपि०, तृतीय मपि बुद्धं शरणं० । उपासिकां नां भगवान् धारयतु अद्यतोऽग्रे पाण्यु-पेतां शरणं गतां याचञ्जीव प्राणातिपात-दत्तादान काम-मिथ्याचार-मृषावाद-मद्यपान विरताम् ।

अथ सा भगवत पञ्च शिलानी लब्ध्वा विरता पूर्वव्यवसायेभ्यः क्षीणमला उत्थाय आसनात् बुद्ध अभिवाद्य प्रक्रान्ता ।

अथ भगवान् वैशाल्यां यथाभिरक्त विहृत्य आनन्द आमत्रयामास—“आयाम आनन्द । वेणुवनम् ।”

“एवं इति आनन्द प्रत्युवाच ।

अथनिवास्य पात्रचीवरमादाय सार्धं तेन संघेन अनुगम्यमान भगवान् प्रक्रान्तौ वृज्जिते पु वेणु वने (वेणु ग्राम के) ।

अश्रृणोत खलु विशतयो (१) नाम ब्राह्मण-बुद्धः किल सर्वेन संघेन सार्धं उपसक्रान्तोऽस्मिन् एव वेणुवने । अथ सोऽर्चितयत्—“अयं खलु श्रमणो गौतम, तस्य गुणं चतुर्पुद्गलं श्रूयते दशलक्षणं परिपूर्णं । स इमं लोकं सदेवकं समारकं स ब्रह्मकं स श्रमणं ब्राह्मणो प्रजा स्वयं साक्षात्कृत्य धर्मं दिशति आदिकल्याणं मध्यकल्याणं पर्यवसानं कल्याणं सार्धं सव्यजनं गभीरं केवलं परिपूर्णं ब्रह्मचर्यं प्रकाशयति साधु खलु पुनः तथा रूपाणां अर्हतां दर्शनं भवति । अथ स ब्राह्मण यत्र वेणुवनं तत्र उपसक्रमत । उपसक्रम्य भगवन्तं अभिवाद्य एकमन्तं न्यपीदत् । भगवान् आनुपूर्व्वेण तस्मै धर्मे अदिशन् सम-दर्शयन् सग्राहयत् । ब्राह्मणश्च हृष्टः तुष्टो भगवन्तं न्यमत्रयत्—“अधिवासयतु मे

गृहे भगवान् श्वरतनाय भक्ताय सार्धं भिक्षुसधेन । ” अर्धवासयद् बुद्ध तूणीभावेन ।
अथ खलु ब्राह्मणे भगवतोऽधिवासनं विदित्वा उत्थाय आसनाद् भगवन्तं अभिवाद्य
प्रदक्षिणं कृत्वा प्राक्रमत् ।

अथ खलु ब्राह्मण तस्या रात्रौ स्थादनीयं भक्तं प्रतिपाद्य कालं आरोचयामास—
“कालो भदन्त ! निष्ठितं भक्तं यस्येदानीं भगवान् (आर्यं) कालं मन्यते । ”

अथ भगवान् निवास्य पात्र-चीवरं आदाय भिक्षु सधेन परिवारितं उपस-
क्रमत् तस्य निवेशनं उपादाय आसनं च न्यपीदत् । अथ खलु ब्राह्मणो बुद्धप्रमुप-
भिक्षुसधं नानाधिधेनं प्रणीतेन स्थादनीयेन भोजनीयेन समतर्यत् । मुस्तं भोजने
प्रक्षालितं पात्रपाणौ (भगवति) अन्यतरं नीचं आसनं गृहीत्वा बुद्धस्य पुरतां न्यपीदत् ।
अथ भगवान् तं ब्राह्मणं गार्वाभिरध्यभाषत—

सचेत् करोति अन्नपानं चीनं शयनीयवस्तु ।

ददाति शीलवद्भ्यो नरेभ्यः तेन लभत महाफलम् ॥ १२ ॥

तस्माद् वपन् कुशलं परलोकं परिभोगाय ।

पुण्यं जस्ति मुक्तागारं मन्वाना आरन्तायै ॥ १३ ॥

पुण्यं जस्ति सदस्यं आरन्तं च निर्भयम् ।

नानि जीयते तरणो मवा वेदेषु जायते ॥ १४ ॥

अपान्नाय ससुत्तं यं पप्रण्य (भगवान्) पन्थाय आसनान् प्राक्रमत् ।

अथ तदा तस्मिन् चतसरे कृत्वा (भूतं) भिक्षुं कृतवान् । बुद्धं ज्ञात्वा आसन्नं
प्राप्तवान् सन्ति तदा ज्ञात्वा । अथ न्ययानं सपानं भिक्षुं पन्थानं शालायाम् । ”

(२०) न । — ५ — ५

अथ ते भिक्षु लब्ध्वाऽनुज्ञा प्रक्रान्ता । बुद्ध एव केवल सार्धं आनन्देन ग्रीष्माणा (वर्षाणां) कालेऽवसत् । मध्ये ग्रीष्म बुद्धस्य काये खर आवाध उपागच्छत्, सर्वस्मिन् काये बाढा वेदना । अथ खलु भगवत एतद् अभूत्—“अह इदानीं आवाधित सर्वस्मिन् काये (मे) बाढा वेदना, श्रावकाश्च इह, न मे खलु एतत् प्रतिरूपयोऽहं अनामत्र्य उपस्थाकान् अन्तवलोक्त्य भिक्षुसघ परिनिर्वायेयम् । यन्नून अह इमा आवाध वार्येण प्रतिप्रणाम्य जीवित सस्कार अधिष्ठाय विहरेय” इति ।

अथ भगवान् विहारात् निष्क्रम्य प्रच्छायाया न्यपीदत् । अथ आनन्दो दृष्ट्वा बुद्ध उपसक्रम्य एतदवोचत्—

“दृष्टो मे भदन्त भगवत प्राशु मुख तु स्तोक आहत इव भवति ।” पुनरपि आनन्दोऽवोचत्—“अपि च मे भन्ते । मधुरकजात इव कायो, दिशापि न मे प्रत्यायन्ते, धर्मा अपि मे न प्रतिभान्ति भगवतो ग्लानतया । अपि च मे भन्ते । अभूत् काचिद् आश्वासमात्र—न तावत् भगवान् परिनिर्वास्यति । लोकचतुर्न निरोत्स्यति महाधर्मो न विनश्यति, यावत् न भगवान् भिक्षुसघ आरभ्य किञ्चिदेव उदाहरति ।” बुद्ध आनन्द उवाच—“किं पुन आनन्द भिक्षुसघो मयि प्रत्याशसति ? यस्य पुन आनन्द एवं स्यात् अहं भिक्षु सघ परिधारयामि इति वा ममोद्देशिको भिक्षुसघ इति वा स नूनं आनन्द भिक्षुसघ आरभ्य किञ्चिदेव उदाहरेत् । तथागतस्य खलु आनन्द—एव न भवति” अहं भिक्षुसघ परिधारयामि । किं आनन्द तथागतो भिक्षुसघ आरभ्य किञ्चिदेव उदाहरिष्यति देशित आनन्द । मयाधर्मो ऽनन्तर अवाह्य कृत्वा । नास्ति आनन्द । तथा गतस्य धर्मेणु आचार्यमुष्टि । अहं खलु पुन आनन्द । एतर्हि जीर्णो वृद्धो महल्लकोऽध्वगतो वयोऽनुप्राप्त आर्शितिक मे वयो वर्तते । तद् यथाऽपि आनन्द । जर्जरशकट उपायेन वेधमिश्रकेन याप्यते एवमेव खलु आनन्द । वेधमिश्रकेन मन्ये तथा गतस्य कायो याप्यते । यस्मिन् आनन्द । समये तथा गत सबनिमित्ताना अमनसिकारात् एकत्याना वेदनाना निरोधाद् अनिमित्त चेत समाधि उपसम्पद्य विहरति, प्राशुतर आनन्द । तस्मिन् समये मे कायो भवति । तस्माद् ही आनन्द । आत्मद्वीपाविहरथ आत्मशरणा अनन्यशरणा धर्म द्वीपा धर्मशरणा अनन्यशरणा । कथं च आनन्द । भिक्षुरात्मद्वीपो विहरति धर्मद्वीपोऽनन्यद्वीप ? आत्मशरणो ऽ धर्मशरणो नन्यशरण ? आनन्दभिक्षु काये

कायानुपश्यी विहरति । आतापी सम्प्रजानन् स्मृतिमान् विनीय लोकेऽभिध्यदोर्मनस्य वेदनासु ० चित्तेषु ० धर्मेषु धर्मेणुपश्यी विहरति ० । एव खलु आनन्द । भिल्लरात्म-
द्वीपो ० । ये केचिद् आनन्द । (भिक्षव) एतर्हि वा पा अत्ययेन आत्मद्वीपा विहरिष्यन्ति
अनन्यशरणा धर्म द्वीपा धर्मशरणा अनन्यशरणा भावयितार नमतप्रा मे ते आनन्द ।
भिक्षवो भविष्यन्ति ये केचित् शिक्षाकामा इति ।”

अथ खलु भगवान् अवोचत्=“आनन्द । गच्छाव चापालचैत्य ।”

“एव भन्ते ,” प्रत्युवाच ।

अथ तथागत उक्थायनिपास्य पात्रचीवर आदाय गत्वा एकस्मिन् वृक्षमूलेऽवोचत्
प्रसारय आनन्द । न्यपीदन पृष्ठ मे ग्नायते, इन्द्राग्नि इह रथातुम्

“एव” इति प्रत्युवाच आनन्द । अयत्तिप्र स प्रज्ञापयामास निपीदनम्,
तथागतश्च प्रज्ञप्त आसने न्यपीदन् । अथ आनन्द एक लुद्रः निपीदन आस्तीर्य
बुद्धस्य पुस्त उपाविशान् । बुद्धोऽवोचन्

यस्य कस्यचिद् आनन्द । चत्वार ऋद्विपादा भाविता बहुलिकृता परिचिता
सुसमारब्धा समाहिता स आकाक्षमाण कल्प वा तिष्ठेत् कल्पावशेष वा । बुद्धस्य
खलु आनन्द । चत्वार ऋद्विपादा भाविता आकाक्षमाण आनन्द । तथागत
कल्प वा तिष्ठेत् कल्पावशेष वा बहुजनहिताय बहुजनमुखाय अर्थाय हिताय देव
भनुयाणाम् । तस्मिन् रात आनन्द तुणी अभूत् न प्रत्यवोचन् ।

द्वितीयमपि ० तृतीयमपि बुद्धोऽवोचन् “यस्य कस्यचिद् आनन्द ।
चत्वार ऋद्विपादा ० ० । पुनश्च तुणी अभूत् यथा स मारेण पर्युत्थित चित्
परिप्लोत न जागृक बुद्ध त्रि निमित्तानि प्राकाशयन् न च स प्रतिवेदितु शक्त ।
बुद्धस्य वचनम्-

५-४ आनन्दो बुद्धस्य अनुज्ञा पुराणाय गथाय आमनाद् अभिवाय बुद्धस्य
पत्नी । तत्रैव उपवसन्निव जन्तुन न्यमान् विविक्त चिन्तयमान ।

स्वक आचार्यकं उदगृह्य आचक्षिष्याति देक्ष्यति प्रज्जापयिष्यति प्रस्थापयिष्यति विवरिष्यति विभज्जिष्यति उत्तानीकरिष्यन्ति उत्पन्न परप्रवाद सह धर्मेण सुनिगृहीत निगृह्य सप्रातिहार्यं धर्मं देक्ष्यति” “एतर्हि खलु पुन भन्ते । भिक्षुवो भगवत श्रावका व्यक्ता ० । भाषिता च खलु पुन भन्ते । भगवता एषा वाचा” न तावद् अह पाप्मन् । निर्वास्यामी यावत् मे भिक्षुण्य न श्राविका ० । ० उपासका न श्रावका ० । ० उपासिका न श्राविका भविष्यन्ति व्यक्ता ० । एतर्हि खलु भन्ते । उपासिका भगवत श्राविका व्यक्ता ० धर्मानुधर्मं प्रतिपन्ना ब्रह्मचर्यं दिशन्ति सर्वेभ्यो देव मनुष्येभ्य सप्रातिहार्यम् ।”

पुनश्च अवोचत् मार पाप्मा • “एकदा बुद्ध उरूवेलाया नद्या नैरजनाया तीरे अजपाल न्यग्रोध वृक्षमूले विहरति प्रथमाभिसंबुद्ध । तस्मिन् कालेऽहं उपसक्रम्य भगवत सन्तिकेऽवोच • “परिनिर्वातु तथागत, परिनिर्वाणकाल इदानीं क्षिप्र परिनिर्वातु । तस्मिन् काले तथागतो । माम्ऽवोचत् तिष्ठ तिष्ठ पाप्मन् । स्वय अह जानामि काल, तथागत इदानीं न परिनिर्वास्यति, यावत् ० । एतर्हि सम्यक् काल, कथं न परिनिर्वाति ?

एव उक्ते बुद्धो ऽवोचत्— “तिष्ठ तिष्ठ पाप्मन् । बुद्ध स्वय जानाति काल, न चिरेण एव, इत्त त्रयाण मासाना अत्ययेन पूर्वोत्पादस्याने कुशीनगरे शालवने यमक शालयो परिनिर्वास्यति ।” अथ मारो ऽचिन्तयत्— “न भवति बुद्धाना ऽ मोघ वचन, एतर्हि अवश्य परिनिर्वास्यतीति हृष्टुष्टो ऽन्तर्धाय च प्रकान्त ।

अथ बुद्ध चापाल चैत्ये स्मरन् सम्प्रजानन आयु सस्कारं विससर्ज । तस्मिन् काले महा भूमी चालो ऽ भूत देशै मुनुष्याण न को ऽपि अभीत । हस्तेन चीवर निरास्य बुद्ध प्रादर्शयत् महाज्योति यत्र ज्योतिषि मान्धकारलेश तत्र न कस्यापि अज्ञाभ प्रकाशस्य सर्वे ऽ लभन्त दृष्टुं ज्योति । तस्मिन् काले भगवान् उदान उदानयाचकार—

संस्कृता संस्कृतयो क्रिययो संस्कारमिदानीं श्रावसृजम् ।

अध्यात्मरत समाहित पद्मी यथा निर्गत ॥ १५ ॥

अथ खलु आर्यस्य आनन्दस्य काये लोमहर्षो जात । स शीघ्रं भगवत सत्तिके उपसक्रम्य शिरसा ऽ भिवाद्य पादौ एक मन्त स्थित्वा बुद्ध अवोचत्— “आश्चर्यं भगवन् । भूमिचाल एतादृश । को नु अस्य हेतु (को नु) प्रत्यय ?

बुद्धो ऽ वोचत्— “इह खलु आनन्द । अष्टौ हेतु प्रत्यया लोके भूमिचालस्य ।
 क्तमें ऽ ष्ठी ? (१) इय पृथिवी उदके प्रतिष्ठिता, उदक वाते प्रतिष्ठित वात
 आकाशस्थो भवति, भवति आकाशश्च महावाते, यदा महावात स्वय कम्पते,
 अथ उदक कम्पते, उदक कम्पित सर्वा पृथिवी कम्पयति । अय अस्ति प्रथम
 हेतु प्रत्यय । (२) पुनश्चापर आनन्द । भिजुर्वा भित्तिणि वा मार्गेप्राप्त ऋद्धिमान्
 चेतोव्रशित्वप्राप्त देवो वा महानुभाव तस्य च परोत्ता पृथिवीसज्जा भाविता भवति
 अप्रमाणा च अप्रमरया, स इच्छति आत्मनो बल सपरिस्ति तु तदा सर्वा पृथिवी
 कम्पते । अय अस्ति द्वितीय । (३) पुनश्चापर आनन्द । बोधिसत्त्व तुपितात्
 कायान् न्यवित्वा स्मरन् सप्रजानन् अमूढो मातृकुलो अयक्रमते, तदा पृथिव्या
 महारूपो भवति । अय अस्ति तृतीय । (४) पुनश्चापर आनन्द । यदा बोधिसत्त्व
 स्मरन् सप्रजानन् अमूढो मातृकुलित दक्षिणपार्श्वान् निष्क्रमति, तदा ० । (५)
 पुनश्चापर आनन्द । बोधिसत्त्व प्रथमा अनुत्तरा सम्यक्संबोधि अभिसवुध्यति,
 तदा ० । (६) पुनश्चापर आनन्द । बुद्ध प्रथमाभिमवुद्ध अनुत्तर धर्मचक्र
 प्रवर्तयति रेनापि मारेण, देवेन समण ब्राह्मणै, सर्वे देवै लोके मनुष्ये वा
 अप्रवर्त्य तदा ० । (७) पुनश्चापर आनन्द । बुद्धो दिग्त्वा उपसमाय्य स्मरन्
 सप्रजानन् आयु ससकार जीवित सामता अय स जति, तदा, ० । (८) पुनश्चापर
 यदा आनन्द । जन्मशेषे निर्वाणघातौ च परिनिर्वाति, तदा पृथिव्या महारूपो भवति ।
 अय अस्ति अष्टम हेतुप्रत्यय इमे खलु अष्टौ हेतु प्रत्यया भूमिचालस्य । तस्मिन् काले
 भगवान् गार्ग्यस्मिन् यथापत

द्विपदोत्तमो बोधिसत्व शतपुण्य लक्षण ।
 अवक्रमते मातृकुक्षि भूमिकप ० ॥२१॥
 दश मासान् मातृकुक्षौ शेते पर्यंके नाग इव ।
 यदानिष्क्रमते दक्षिण पार्श्वान् भूमिकप ० ॥२२॥
 कौमार्ये यथा बुद्धो निरोध्य सस्कार वधनम् ।
 जित्वा सखेय भलमत मार्गं भूमिकप ० ॥२३॥
 प्रवर्तयति धर्मचक्र तत्र मृगदावकानने ।
 जित्वा मार मार्गवलेन भूमिकप ० ॥२४॥
 बद्धा याचत मारदेवो 'बुद्ध परिनिर्वातिति' ।
 बुद्धोऽवसृजति जीवित भूमिकप ० ॥२५॥
 नरोत्तमौ महाविनायक शास्तान्तिमभव क्षीणायु ।
 दुष्प्रकप्यो लभते (यदा) निर्वाण भूमिकप ० ॥२६॥
 शुद्धाभोऽवदत् प्रत्ययान् भूमिकपस्य ह्यष्टधा ।
 अय चान्यश्च भवति भूमिकपस्तदा भवेत् ॥ २७ ॥॥

अथ खलु बुद्धोऽवोचत्—अष्टौ खलु इमा आनन्द । परिपद कतमा अष्टौ ?
 (१) प्रथमा क्षत्रीयपरिपद् (२) द्वितीया ब्राह्मण-परिपद् (३) तृतीया ग्रहपति-परिपद्,
 (४) चतुर्थी श्रमण-परिपद् (५) पचमी चातुर्महाराजिक परिपद् (६) षष्ठीत्रा-
 यस्त्रिंश परिपद् (७) सप्तमी मार परिपद्, (८) ब्रह्मदेव परिपद् । अभिजानामि
 खलु पुन अह आनन्द । क्षत्रियपरिपद् उपसक्रान्त तत्रापि मया सन्निपण्णपूर्वं चैव
 सल्लपितपूर्वञ्च साक्षात् च समापादित पूर्वम् । तत्र उद्देशेकं तेषां वर्णो भवति
 स्वरो भवति तत श्रेष्ठतरा मेव स्वरो भवति । ते स्वागतवचनेन मां विसर्जयन्ति
 नचाहं व स्वागतवचनेनताम् । ते यथा भाषन्ते, अह च तथा भाषितु शक्नोमि ।
 अह आनन्द । धर्मयार कथया तान् सम दर्शयं समादपय सप्रार्हयम् । अथ तेभ्य
 अन्तर धाम । ते न जानन्ति—“को नु खलु अय देवो वा मनुष्यो वा” इति । एव
 यावत् पेय्याल-ब्रह्म परिपद् उपसक्रान्त असख्येयाम् ०

(बुद्धभाषिते दीर्घाग द्वितीयो भाग ” यहा लिखा है प्रथम सूत्र “महाप्रदान
 सूत्र” के साथ प्रथम भाग समाप्त हुआ था) ।

अथ भगवान् अवोचत्— “एव सूक्ष्म सुन्दरो दुर्लभो आश्चर्याद्भुतापूर्वो-
धर्म । तथागत एव अल अधिगन्तुं इम धर्मम् ।

पुनश्चावोचत् बुद्ध —“तथागत आनन्द । सज्जानिते वेदनानामुदय स्थितिं निरो-
धच, सज्जानां स्पर्शानां अयं च तथागतस्य आश्चर्याद्भुता पूर्वो धर्म वेदना च वो
भावयितव्या ।”

अथ भगवान् अवोचत्—“आयाव आनन्द । गधचेत्य-कृटागारशालाया । एव
भन्ते ।” तत्र च गत्वा (भगवान्) एकस्मिन् वृक्षमूले प्रज्ञप्त आसने न्यपीदत् ।

अथ बुद्धोऽवोचत्—“गच्छ त्व आनन्द । यावन्तो भिक्षव गव चैत्यस्य
दक्षिणं तो वामतो वा विहरन्ति तान् सर्वान्, भिक्षुन् उपस्थानशालाया सन्निपातय ।
अथ आनन्द “एव मिति प्रति श्रुत्य सर्वान् भिक्षू उपस्थान शालाया सान्निपात्य-
बुद्ध एतद् अवोचत्—“सन्निपातितो भन्ते । महासघ, यस्य इदानीं आर्य काल
गम्यते ।”

अथ एतु १ भगवान् उपस्थानशालाया उपसक्रम्य प्रज्ञप्त आसने न्यपीदत् अवो-
चत् च “इमे वो भिक्षव ये मया वर्मा अभिजाय देशिता । ये च वमा मया स्वयं
साक्षात्कृत्य आर्या सम्यक्संबोधिं अभिसंबुद्धा ते ही नाम-चत्वारि स्मृति प्रस्थानानि
चत्वारि सम्यक्संस्थानानि, चत्वारि छद्दिपादा पच इन्द्रियाणि, पच वनानि, सप्त
बोध्यगामि, आर्योष्टागिको मार्ग । इमे एतु वर्मा व सायुक
“दृग्गृहीतव्यजा आसेययितव्या बटुलीकर्तव्या । अनुत्पाय विवाद
समानाचार्ये निरोधकिभता तत्र सम वर्म वर्म न्याकरण ० गाथा ०, (वर्मपद)
“इदं ज्ञानं बुद्धमपि उच्यते— अथ भगवान् भगवान् । अद्भुतं वत् न प्रबं
अथ न च १३० लो १३०

इति श्री... बुद्धभणिते
... बुद्धभणिते
... बुद्धभणिते
... बुद्धभणिते

पुनश्च पाप्मा अवोचत्— “एकदा बुद्ध उरुवैलाया नद्या नैरंजनाया स्तीरे
अजपालन्यप्रोव वृक्षमूले विहरति प्रथमाभिसंबुद्ध ०^१। कथं न परिनिर्वाति ? तस्मिन्
काले तथागतोऽवोचत्— “तिष्ठ तिष्ठ पाप्मन् । अहं स्वयं जानामि कालं, न
चिरेणैव इतः त्रयाणं मसानां अत्ययेन परिनिर्वास्यति ।” अथ मारो०^२ हृष्टतुष्टो-
ऽन्तर्धार्यं प्रक्रान्तं अचिरप्रक्रान्तं च मारोऽहं तदा तत्र चापालचैत्ये० आयुः संस्कार-
व्यसृज्य तस्मिंश्च काले महाभूमिचालोऽभूत् ।०। तस्मिन् काले इदं उदानं उदानयम्^३

अथ आयुष्मान् आनन्द उत्थाय आसनाद् दक्षिणां उत्तरामघं कृत्वा
दक्षिणं जानुं मण्डलं भूमौ प्रतिष्ठाप्य दीर्घं प्रणिपत्य अजलिं बुद्धं अवोचत्—

“तिष्ठतु भन्ते । भगवान् कल्पं मा परिनिर्वातु सर्वसत्त्वहिताय हिताय देवम-
नुष्याणां इति । भगवान् तुष्णीं न प्रत्युवाच । एव (आनन्द) यावत् तृतीयं बुद्धं अवोचत् ।
अथ बुद्ध आनन्द अवोचत्— “श्रद्दधासित्वं आनन्द । तथागतस्य बोधिं न वेति ।

“एव भन्ते । सत्यं श्रद्दधामि ।”

बुद्धोऽवोचत्— “श्रद्दधवासि तर्हि किं यावत् तृतीयं अभिनीपीडयसि ?”

समुदानं मे एतद् भन्ते । बुद्धस्य श्रुतं सम्मुखाद् बुद्धस्य गृहीतं— यम्यं
वस्यचिद् आनन्द । चत्वारः ऋद्धिपादा भाविता वृत्तिलिप्ता परिचिता सुममा-
रुह्या संपादिता स आश्रितमाणं रूपं तिष्ठन् कल्पावशेषं वा । तिष्ठतु
भन्त । भगवान् ततो विनाशाय वृत्तं हिताय हिताय लाभाय देवमनुष्याणां ।”

त्व तथागत स्ववचन विप्रतीप करोतु । नैतत् स्थान विद्यते । यथा कश्चित् आढ्योत्तमो मल्लक भुक्त भुमौ धमेत्, सद्यति स तत् भुक्त परावर्त्य पुन भक्षितुम् ?”

“नैव भन्ते ।” इति प्रत्यूवाच आनन्द ।

“तथागतोऽपि अवसृष्ट वान्त भोजन इव कथं तत् वचन परावर्तयितुं शक्यति ?”

पुनरपि बुद्धोचत्— “आयाव अनन्द । आम्र ग्रामम्”

अथ ससमेत्य पात्रचीवरं महता संघेनानुगम्यमान भगवान् वृज्जिपु प्रक्रान्त येन आम्रग्रामं तत्रावासरत् तत्र च विहरति एकस्मिन् गिरिवने । तत्रापि भगवान् सर्वा परिपदं दिशति— “इति शील, इति समाधि”, इति प्रज्ञा । शीलपरिभाविता समाधि महाफला भवति महानृशसा, समाधिपरिभाविता प्रज्ञा महाफला भवति महानृशसा, प्रज्ञा परिभाषितं चित् सम्यगेव आस्रवै विमुच्यते (आस्रवा) तथा, कामास्रवा भावास्रवा दृष्ट्यास्रवा । अविद्यास्रवा विमुक्ति लाभाद् जायते विमुक्ति ज्ञान, क्षीणा जाती मृत्युश्च, उषित ब्रह्मचर्यं, कृतं करणीय तेन स न लभते पुनर्भवम् ।”

अथ खलु आम्रग्रामे यथाभिरक्त विहृत्य भगवान् अवोचत्— आयाव आनन्द । जम्बूग्राम १०१० ? हस्तिग्राम ०१० पो-लो-पो (वेणुव) ग्रामं ०१० भोगनगरम् ।

अथ भगवान् निवास्य पात्रचीवर आदाय महता संघेन अनुगम्य मानो येन स नितमं तत्रोपसृत्य भोगनगरस्य उत्तरत शिशापावने विहरति । तत्र खलु बुद्धो भिक्षून आमत्रयामास—

“दैद्यामि वो भिक्षव । चतुरो महाप्रदेशान् धर्मान् तान् शृण्वन्तु साधु मनसि कुर्वन्तु ।”

“एव भगवन्” इति ते भिक्षव प्रत्यवोचत् । . ।

“कतमे चत्वार ? (१) इह भिक्षव । भिक्षुर्वदेत् अहं आर्या । अमुकस्मिन् नगरे, अमुकस्मिन् ग्रामे, अमुकस्मिन् राष्ट्रे सम्मुखाद् बुद्धस्य एतत् श्रुतं, सम्मुखाद् प्रतिगृहीत-अयं धर्म अयं विनय इव शासनम् ।

एतत् श्रुत्वा न अभिनद्यन्तव्य न प्रतिक्रोशितव्यम् । तस्य सत्यासत्यपरिच्छायं आद्यन्ततो
तच्च सूत्रे विनये धर्मे च अवतारयितव्यम् । तत् चैत् न सूत्रे न विनये न धर्मे
वतरति तर्हि तस्मै वक्तव्य— “इदं न बुद्धस्य भाषितं, युष्माकमेव दुर्गृहीतम् ।
तत् किं निश्चित्य ? उक्तपूर्वं धर्मेण विरुध्यति । युष्माभिश्च आयुष्मन् ? (आर्यपुरुष)
न एतत् सुगृहीतं न प्रतिपन्नम् । मा वदतु एतत् मनुष्येभ्यः, त्यक्तव्यहीदम् । तच्चेत्
तस्य वचनं सूत्रे विनये धर्मे च अवतिर्यते, तर्हि तस्मै वक्तव्य— युष्माकं इदं वचनं
सत्यं, बुद्धेन इदं दिष्टम् । तत् किं निश्चित्य ? युष्माभिः भाषितपूर्वं इदं वचनं
सूत्रे विनये धर्मे च अवतरति । एतद् आयुष्मन् । युष्माभिः उद्गृहीतव्यं प्रतिपत्तव्यं
मनुष्येषु विस्तारयितव्यं भाषितव्यं न परित्यक्तव्यम् अयमस्ति प्रथमो महाप्रदेशो
धर्मस्य । (२) पुनश्चापरं भित्तुरेव वदेत्—“अमुकस्मिन् ग्रामे अमुकस्मिन् नगरे
अमुकस्मिन् जनपदे सधो विहरति सार्वं बहुश्रुतं स्वविरै । तस्य सम्मुखाद् इदं श्रुतं
सम्मुखात् प्रतिगृहीतं— अयं धर्मः ॥ अयमस्ति द्वितीयो महाप्रदेशो धर्मस्य ।
(३) पुनश्चापरं— भित्तुरेव वदेत्— “भित्तवो विहरन्ति धर्मवरा विनयवारा
विनयकर्मवारा । तेषां मे सम्मुखाद् इदं श्रुतं ॥ सूत्रे विनये धर्मे च न अवतरति ।
अथ तस्मै वक्तव्यं— मा वदन्तु इदं श्रुतं व सर्वहृत्लेभ्यो भित्तुभ्यो दुर्गृहीतम् ॥
(४) पुनश्चापरं— भित्तुरेव वदेत्— अमुकस्मिन् ग्रामे ० पक्कं स्वविरा (भित्तु)
विहरति धर्मवरा विनयवरा विनयकर्मपरं तस्य मे सम्मुखाद् इदं श्रुतं ॥ अयमस्ति
चतुर्थो महाप्रदेशो धर्मस्य ।

अथ एतत् भगवान् जान नगरं यथाभिरुक्तं विनित्य आर्यं आनन्तं आमन्त्रयामास
‘ आनन्तं आनन्तं आनन्तं आनन्तं ’
‘ आनन्तं ’ इति शब्दोपलक्षणं

अथ खलु चुन्द कर्मारपुत्र वस्त्र निवास्य भगवन्त उपसक्रम्य शिरसा पादौ अभिवाद्य एकमन्त, न्यषीदत् । बुद्धं चुन्दं कर्मारपुत्रं आनुपूर्व्येण धर्म्यया कथया समदर्शयत् समादपयत् समुदतेजयत् सप्राहर्षयत् । अथ खलु चुन्दो भगवतो देशनया धर्मे प्रसन्न सप्रहर्षितो भगवन्त एतद् अवोचत् “अधिवासयतु मे भन्ते । श्वस्तन भक्तं सार्धं भिक्षुमधेन ।” अधिवासयाचकार भगवान् तूष्णीभावेन । अथ खलु चुन्द कर्मारपुत्रो भगवतोऽधिवासन विदित्वा उत्थाय आसनात् बुद्धं अभिवाद्य प्रकान्त ।

अथ खलु चुन्द तस्या रात्रौ श्वस्तन खादनीय भोजनीय प्रतिपाद्य भगवन्त उपसक्रम्य काल आरोचयामास—“निष्ठित भक्त यस्येदानीं आर्य काल मन्यते ।”

अथ भगवान् निवास्य पात्रचीवरं आदाय महता भिक्षुसंघेन अनुगम्यमान तस्य गेह उपसक्रम्य प्रज्ञप्त आसनेन्यषीदत् । अथ चुन्दः कर्मारपुत्र ओदन त्रिवर्षशुकर-मार्दवं लोके दुर्लभं भोजनं बुद्धाय संधाय च पर्यवेशयत् । बुद्धोऽवचोत् चुन्द—“मा-परिवेशय इदं मार्दवं भिक्षुभ्यः ।” चुन्दः प्राप्य बुद्धस्य आज्ञां तेभ्यो तत् न प्रत्य-पादयत् । अथ तस्मिन् संघ एको भवति महल्लको भिक्षु अगारात् बुद्धं प्रव्रजित स आसनस्योपरि (निषण्ण) पात्रेण मार्दवं अपिवत् । अथ चुन्दः भुक्तेषु सर्वेषु पात्रतोऽपनीत-पणिषु स्वच्छं प्रक्षालनीयं जलं अदात् बुद्धं च गाथयारपृच्छत्—पृच्छामि महाप्रज्ञं सबुद्धं द्विपदोत्तमम् ।

बुशल सारथिन उत्तमं वशिनं “लोके श्रमणा भवन्ति के ॥ ३३ (६) १
अथ भगवान् गाथाभिः प्रत्युवाच—

यथा त्वं पृच्छसीमे, श्रमणा संति चतुर्विधा ।

अधिमुक्तिर्न समा तेषां भेदस्तेषां तु ज्ञायताम् ॥ ३४ ॥ (७) ।

एको भावयते मार्गमुत्तमं द्वितीयं सुदैशिको तदर्थस्य ।

तृतीयो मार्गानुगो विहरति, चतुर्थो मार्गं मलिनीकरोति ॥ ३५ ॥ (८) ।

मार्गो ह्यनुत्तरो लब्धं सुदिष्टं तेन मार्गार्थं ।

अनुवसति मार्गे त्यो मार्गं मलकरं ॥ ३६ ॥ (९) ।

भोक्ता दहति कटकं प्रविशति निर्वाणं तीर्णं विचिकित्स ।

उत्तिष्ठेते देवमनुष्यहिते दिशति मार्गमिममनुत्तमम् ॥ ३७ ॥ (१०) ।

स्वाख्यातं प्रथमं कर्म विमलं मार्गं देशनम् ।

कारुण्येन विनोदितं सदेहोऽयं स्वाख्यातो मार्गः ॥ ३८ ॥ (११) ।

सुन्याकृत धर्मपद मार्गमनुआति स्वाजीवायै ।
 दूराद् अपश्यत् संदेहस्थान मार्गानुगाऽऽजीवा नाम ॥ ३६ ॥ (१२) ।
 अन्त तिष्ठति दुष्टता बहि शुक्लो विशुद्ध इव ।
 मिथ्या न सत्य अयमस्ति मार्गमलकर ॥ ४० ॥ (१३) ।
 योऽस्ति कुशलोऽकुशल । शुद्धश्चा शुद्ध एव वा ।
 दृश्यते सु दरो बहि, ताम्रमिव स्वर्णाक्तम् ॥ ४१ ॥ (१४) ।
 पृथग्जना शसति त न त्यजति श्रद्धामलम् ॥ ४२ ॥ (१५) ।
 पुरुष कोऽपि सघधरोऽन्त कलुषो बहि शुद्ध ।
 दर्शयते दुष्टपदचिन्ह वस्तु च निदधात्यनवधानम् ॥ ४३ ॥ (१६) ।
 न पश्येद् बाह्य रूप पश्यति तत्क्षण समन्यते ।
 दर्शयति कुहना मिथ्या पदचिन्ह वस्तुतो निदधा मित्यसयमम् ॥ ४४ ॥ (१७)

अथ चुन्द कर्मारपुत्र एक नीच आसन आदाय बुद्धस्य पुरतो न्यपीदत् । अथ
 बुद्ध आनुपूर्व्येण धर्म्यया कथया त सदृश्यं समादाय सप्रहार्यं सचेनानुगम्यमान
 प्रक्रान्त ।

अथ मलु भगवान् अन्तरामार्ग एकस्मिन् वृत्तमूले स्थित आनन्द आमत्रया-
 भास—“स्त्रावेदना पृष्ठ में जाग्रायते, प्रज्ञापय निपीदनम् एव इत्युक्त्वा वा म निपीदन
 प्रज्ञापयामास ।

भगवान् प्रज्ञप्त्वा आसने न्यपीदत् । अथ आनन्दोऽपि एव नीच आसन गृही-
 त्वा बुद्धस्य पुरतो न्यपीदत् । बुद्धोऽबोचत्—

तस्मिन् समये पुलकसः शृ गिवर्णं कनकपित दुष्ययुगं शत सहस्रार्धं उपनाम्य आसनाद् उत्थाय अजलिं प्रणाम्य बुद्धं अवोचत्—“इदं मे भन्ते । दुष्य भगवान् प्रतिगृह्णातु ।”

बुद्धोऽवोचत् पुलकस—“तेनहि एकेन मां अच्छादय एकेन आनन्दम् ।”

अथ पुलकसो बुद्धस्य आदेशं प्रतिगृह्य एकं तथागताय अदाद् एकं च आनन्दाय । प्रत्यगृह्णात् च बुद्धोऽनुकपा उपादाय अथ पुलकसो^१ बुद्धस्य पादौ अभ्यवदत् । बुद्ध एकं पाश्वासीनं आनुपूर्व्येण धर्मं अदिशत् प्राकाशयत् धर्मं नृशसा सप्राहर्षच्च. (तद्) यथा—दानकथा शीलकथा स्वर्गकथा कामानां आदिनव अपकार सक्लेश आस्रवाण निरोध नैष्कर्मस्य आनृशसाम् । यदा बुद्धोऽज्ञासीत् पुलकसं मल्लपुत्रं कल्पचित्तं मृदुचित्तं विनीवरणचित्तं प्रसन्नचित्तं अथ बुद्धानां धर्मदेशनाय पुलकसाय प्रकाशयामास । दु ख आर्यसत्यं दु खसमुदयं, दु खनिरोधं दु ख निरोध मार्गसत्यं(च) । यथा शुद्धं वस्त्रं सम्यगेव रजनं प्रतिगृह्णीयात् एवमेव शुद्धं चित्तस्य पुलकसस्य तस्मिन्नेव आसने विरजं वीतमलं धर्मचलु रूढपादि—यतर्किचित् समुदयं धर्मं सर्वं तद् निरोधधर्मं इति । अथ खलु पुलकसं अविनिपातिकोऽभयं प्राप्तो भगवन्तं अवोचत् एषोऽहं बुद्धं शरणं गच्छामि, धर्मं शरणं गच्छामि, सद्यः शरणं गच्छामि, उपासकं मां तथागतो धारयतु अद्यप्रभृति पाण्युपेतं यावज्जीवं प्राणातिपातं विरत अदत्तादानविरत, काम मिथ्याचारविरत, मद्यं पानं विरत, मृषावादविरत, गृह्णातु मां भगवान् सद्धर्मे उपासकम् ।”

पुनश्च स भगवन्तं अवोचत्— “यदा च भगवान् चारिकां चरमाणं पावानगरं उपसक्रे मेत, उपसक्रमतु मे गेहे प्रतिगृह्णातु पानं भोजनं शयनासनं सूपं भैषज्यं च भगवते प्रदत्तं भवेत् । भगवान् कुल(मे) उपगच्छतु” । बुद्धोऽवोचत्—“साधु ते वचनं ।”

अथ पुलकसो भगवता दृष्टं धर्मं प्रदर्शितं धर्मं हृष्टं तुष्टं उत्थाय आसनात् शिरसा भगवतं पादौ अभिवाद्य प्रक्रान्तः । अचिरं प्रक्रान्ते च तस्मिन् आनन्दं तत् शृ गिवर्णं दुष्यं तथागताय उपनामयामास, प्रत्यगृह्णात् च तथागतोऽनुकपा उपादाय न्यवासयच्च शरीरे । तस्मिन् समये भगवतः रूपं अत्यन्तं पर्यवदात्, इन्द्रियाणि परिशुद्धानि मुखवर्णं प्रसन्नं । अथ आयुष्मत आनन्दस्य एतद् भूतं पञ्चविंशतिं वत्सरेभ्य उपतिष्ठामि भगवन्तं, न मे पूर्वं बुद्धस्य मुखवर्णं एव प्रभाभास्वरे

दुष्टं यथा इदानीम् ।” अथ स उत्थाय आसनाद् वामं जातु पृथिव्या निपात्य अजलिं प्रणाम्य बुद्धं अवोचत्—“पचविंशतिवसरेभ्योऽहं भगवन्त उपतिष्ठामि न च (मे) पूर्वं बुद्धस्य ह्यविवर्णं एव प्रभास्वरो दृष्टं यथा इदानीं न जाने किं कारणं कोवार्थोऽस्येति श्रोतुकामः ?”

बुद्धोऽवोचत्— “इह आनन्द ! द्वयोः कालयोः अत्यन्तं तथागतस्य कायं पर्यवदातोऽनन्यसाधारणं (१) प्रथमं कालं यदा च बुद्धोऽनुतरा सम्यक् सवोधिं अभिसंबुद्धः (२) द्वितीयं कालं यदा अनुपादिशोपे निर्वाणे परिनिर्वाति एतयोः कालयोः आनन्द ! तथागतस्य वर्णं प्रभास्वरं अनन्यसाधारणं ।” तस्मिन् (एव) काले भगवान् गाययाऽध्यभात्—

शृगिवर्णं युगं मृष्टं पुष्कसो ह्यभ्यहारयत् ।

तेन चान्द्रादितः शास्ता हैमवर्णोऽभ्यशोभत ॥ ४७ ॥ (२०)

अथ खलु बुद्धोऽवोचत्— “इदं मे त्वं आनन्द पानीयं आहर । पिपासितोऽस्मि ।” आनन्दोऽवोचत्— “इदानीं भन्ते ! पचमात्राणि शकटशतानि उत्स्रोतोऽतिक्वातानि, तेन चक्वन्निदं उदकं आविलं अपरिशुद्धं पादप्रक्षालनीयं न तु पानीयम् एव यावत् तृतीयं भगवान् अवोचत्— “इदं मे त्वं आनन्द ! पानीयं आहर पिपासितोऽस्मि ।”

आनन्दोऽवोचत्— “इदं भन्ते ! स्फुटं नदीविदूरेच्छेदकाः शान्तेऽस्मा, शान्तेऽस्मा तत्र भगवान् पानीयं च पश्यति गात्राणि च प्रक्षालयिष्यति ।”

तस्मिन् ज्ञानविशिष्टाद्विषयित्वेन देवतां बुद्धमार्गेऽपि यद्वा प्रमत्ता न भवन्ति । तस्मिन् विषये भगवान् पानीयं च पश्यति गात्राणि च प्रक्षालयिष्यति ।

पंचमात्राणि शकटशतानि उत्स्रोत परतोर गतानि ।

तैराविल कृतमुदक न पानीय इति विभेमि ॥५०॥ (२३)

नदी ककुत्सा स्यदति नातिदूर श्रच्छोदका शीतशुद्धोदका च ।

तत्र गत्वा पानीय भवेन् प्रक्षालनीय च गात्राणाम् ॥५१॥ (२४)

हिमगिरिवासिनी देवताऽथ प्रादात् जल तथागताय ।

पीत्वा जल प्राप्य बल जनेषु सिंहपथाद् अगच्छत् ॥५२॥ (२५)

तस्मिन् जले वसति नागदेव, स्वच्छे शुद्धे नीरजे च ।

आर्यो क्लान्तरूप सगौरव ककुत्साया पारगत ॥५३॥ (२६)

अथ खलु भगवान् ककुत्सा नदीं समुपक्रम्य पीत्वा प्रक्षाल्य गात्रं मधेन सह गच्छन् अध्वान मार्गे प्रतिपन्न एकस्मिन् वृक्षमूले आयुष्मन्त चुन्दक आमत्रयाचकार—
'इधमे त्वं चतुर्गुणा सघाटीं प्रज्ञापय पृष्ठ मे ग्लायते, निपत्स्यामि ।'

“एवं भन्ते ।” इति प्रतिश्रुत्य आयुष्मान् चुन्दक प्रज्ञापयाचकार सघाटीं, भगवांश्च तस्योपरि न्यपीदत् । आयुष्मान् चुन्दकोऽभिवाद्य एक मन्त्र निपण्णो बुद्धम-
वोचत् —“परिनिर्वातुकामोऽहं परिनिर्वातुकामोऽहं ।” बुद्धस्त अवोचत्—“यस्य त्व-
काल मन्यसे । अथ भगवान् गाथाभिरवोचत्—

गत्वा हि बुद्धो नदीं ककुत्सा अच्छोदका शातोदकां विप्रसन्नाम् ।

अवगाह्य शास्ता ह्यक्लान्तरूप स्नात्वापर पारमुत्तार ॥५४॥ (२७)

पुरस्कृतो भिक्षुसघस्य मध्य आमत्रयत् चुन्दक नाम भिक्षुम् ।

“अहं इदानीमतक्लान्तरूप त्वं विप्र सस्तर ह्यासन मे” ॥५५॥ (२८)

आज्ञापित चुन्द (सघाटीं) चतुर्गुणा समास्तरत् क्षिप्रमेव ।

न्यपद्यत शास्त्रा ह्यक्लान्तरूप चुन्दोऽपि सन्मुखे न्यपीदत् ॥५६॥ (२९)

अथावोचद् भगवन्त चुन्दो निर्वातु कामोऽहं निर्वाणम् ।

अरागाद्वेष स्थान गमिष्यामहं तत् पदम् ॥५७॥ (३०)

असत्यैयानाम् पुरायानां नदी पुरुषोऽनुत्तर तमुवाच ।

“कृत ते करणीय जानासीदानीमेतस्य कालम्” ॥५८॥ (३१)

दृष्ट्वा बुद्धस्याविद्यासन चुन्दो द्विगुणोत्साहेन ।

विनाश्य निरवशेष सस्कार परिनिर्वातो यथाग्निर्निर्वात ॥५९॥ (३२)

अथ आनन्द उत्थाय आसनाद् बुद्ध अवाचत्—

“परिनिवृत्ते बुद्धे भगवत शरीरे कथं प्रतिपत्तव्यम्” ? ॥ बुद्ध उवाच—
“अव्यावृता भवथ आनन्द ! यूयं घटथ स्वीये करणीये । बुद्धे अभिप्रसन्ना जना
हृष्टा स्वयं तत् करिष्यन्ति ।”

अथ आनन्दो द्वितीयमपि तृतीयमपि अपृच्छत्—“परिनिवृत्ते बुद्धे भगवत
शरीरे कथं प्रतिपत्तव्यम् ।”

बुद्धोऽवाचत्—बुद्धस्य शरीरे तथा प्रतिपत्तव्यं यथा चक्रवर्तिन आर्यस्य राज्ञ
शरीरे ।”

आनन्द पुनरपि अवाचत्—“कथं चक्रवर्तिन आर्यस्य शरीरे प्रतिपत्तते ।”

बुद्ध-आनन्द अवाचत्—आर्यस्य राज्ञ शरीरं प्रथमं सुगन्धं जलेन स्नापयन्ति,
तस्य शरीरं श्वदेहेन कार्पासेन वेष्टयन्ति वह्नन्ति शरीरं पचन्मिदृशशरीरं । पुनश्चापरं
वेष्टयित्वा तत् शरीरं सुवर्णद्रोण्या तैलं परिपूरयन्ति प्रक्षिप्य तां सुवर्णद्रोणीं प्रक्षिपन्ति
द्वितीयस्या आयस्या द्रोण्या चदनमटान्छादितायाम् । पुनश्चापरं द्विगुणं तद् प्रमिद्वं
नाना गन्धपाण्डैः तदुपरिष्ठात् प्रच्छाद्य चिताया आदहन्ति । समाप्तौ तस्या शरीरगणि
चिन्वन्ति चतुर्माहपये स्तूपं स्थापयन्ति यत्र च उच्छ्रावयन्ति । तत्र पान्था वर्म-
राजस्य स्तूपं दृष्ट्वा चित्तं प्रमोदयिष्यन्ति सम्यग् उपदेशतो बहुलायित
भविष्यन्ति । पुन आनन्द ! स चैव वाद्यं शरीरं मे प्रथमं सुगन्धं जलेन स्नपनीय
नयेन कार्पासेन तत् परिदेष्टवित्त्वं पटव्यं च शरीरं पचन्मिदृशशरीरं । पुनश्चापरं
स्थापयित्वा शरीरं सुवर्णद्रोण्या तैलपरिपूरयाम् तत् चिताया सुवर्णद्रोणीं द्वितीयस्या
आयस्या मयाद्रोण्या च दानं चन्दनपाण्डद्रोण्या विनाय अन्नं यदि द्विगुणा
द्रोणीं प्रक्षिप्य तां सुवर्णद्रोणीं प्रक्षिपन्ति आच्छाद्य तत् पचयन्त्यम् । तत् मनीय

तूष्णीं यूय आनन्द । भवथ चिन्तयथ स्वीय करणीयम् ।

लोका अभिप्रसन्ना स्वयं हृष्टाः तत् करिष्यन्ति ॥६१॥ (३४)

आनन्द पुनरपृच्छत् बुद्धं प्रत्युवाच चक्रवर्तिशक्तियाम् ।

“तथा प्रतिपत्तव्यं तथागतं शरीरं दुष्यै संवेष्टयद्रोण्या ॥६२॥ (३५)

चतुष्पथे स्थायं स्तूपं लाभाय सर्वसत्त्वानाम् ।

अभिवाद्य जना सर्वे लप्स्यन्तेऽसख्येयानि पुण्यानि ॥६३॥ (३६)

बुद्धोऽवोचत् “चत्वार आनन्द । पुरुषा लोके स्तूपार्हा गन्धपुष्पध्वजनृत्यगिताहर्हा । कतमे चत्वार । (१) प्रथमं तथागतं स्तूपार्हं (२) द्वितीयं प्रत्येकं बुद्धं स्तूपार्हं (३) तृतीयं तथागतं श्रावकं (४) चतुर्थं चक्रवर्ती राजा च । इमं आनन्द । चत्वार पुरुषा स्तूपार्हा गन्धपुष्पध्वजगिताहर्हा ।”

तस्मिन् काले भगवान् गाथाभ्या अवोचत्—

“बुद्धं प्रथमं स्तूपार्हं प्रत्येकं बुद्धं श्रावकश्च ।

आर्यो राजा चक्रवर्ती शास्ता नेता चातुर्दिशस्वामी ॥६४॥ (३७)

इमे चत्वारो दानार्हा इति व्याकरोत् तथागतः ।

बुद्धं प्रत्येकं श्रावकौ राजा च चक्रवर्ती स्तूपार्हा ॥६५॥ (३८)

अथ भगवान् अवोचत्—आयाव आनन्द । कुशी नगरे मल्लानां अन्तरेण रुशालयो ।

‘एव’—इति प्रत्युवाच आनन्दः ।

अथ खलु भगवान् महता भिक्षु सघेन सार्वं अध्वानमार्गं प्रतिपन्नो भवति ।
।दा एको ब्राह्मणः कुशीनगरात् पावानगरं गच्छन् मार्गे दूरतो भगवन्तं अभिरूपं
शान्तेन्द्रियं अपश्यत् । दृष्ट्वा च अभिप्रसन्नचित्तः स्वयं उपसंक्रम्य बुद्धस्य सन्तिके
अभिवाद्य एकमन्त्रं निपण्णो बुद्धं अवोचत्—“अहं हि वसामि इतोनातीदूरं एकस्मिन्
ग्रामे अधिवासयतु मे गौतम । रात्रिवासः प्रातः भक्तं परिसमाप्य नगरं उपमक्रमतु ।”

बुद्धोऽवोचत्—“अलं ब्राह्मण । अलं इदानीं ते दानेन निष्ठितो मे भक्तः कालः ।”

ब्राह्मणो यावत् तृतीयं अयाचत । बुद्धं गन्धपूर्वं प्रत्यवोचत्, पुनश्च अवदत्
“त्व आनन्द । पश्चात् ब्राह्मण एनं अर्थं वद ।”

अथ ब्रह्मणो बुद्धस्य वचनं श्रुत्वा आनन्द उपसक्रम्य अभिवाद्य च एकमन्तं स्थितोऽवोचत्—“भन्ते आनन्द ! अहं इतो नातिदूरं एकस्मिन् ग्रामे वसामि, अविवासयतु गौतम तत्र रात्रिवासं प्रातः भक्तं परिममाय नगरं उपसक्रमतु ।”

आनन्दं प्रत्युवाच—“अलं ब्राह्मण ! अलं इदानीं ते दानेन । पुनश्च ब्राह्मणो यावत् तृतीयं अयाचत । आनन्दं प्रत्युवाच—‘कालं अयं ग्रीष्माणां उत्प्लेगं ग्रामश्च ते दूरवर्ती, भगवान् हि आक्लान्तः न कष्टार्हः ।”

अथ एतमेवाहं विदित्वा भगवान् गाथाभिः अवोचत्—

विशुद्धं चित्तं पथि उपागन् आक्लान्तं यमकशालाभिमुखम् ।

दूराद् अपश्यद् बुद्धं ब्राह्मणं क्षिप्रमुपागम्य शिरसाऽभिवदत् ॥६६॥ (३६)

इतः समीपे ग्रामो मेऽनुरूपया वसतु एकरात्रम् ।

प्रातः करोमि लघुदानं अथ तन्नगरं प्रयातु ॥६७॥ (४०)

आक्लान्तो ब्राह्मण ! मे शरीरं दूरं मागं न गन्तुमर्हं ।

अवलोक्य भाटागारिणं पृष्ठतः त्वं वक्तुमर्हसि एतमर्थम् ॥६८॥ (४१)

बुद्धस्याज्ञां प्राप्य स उपागमद् आनन्दं सति कैः ।

अविशसतु मे ग्रामं गन्तुं प्रातः मुक्त्वा गच्छतु ॥६९॥ (४२)

उपाचानन्दं यत्नमलं ग्रीष्मं शालो न गन्तुमर्हं ।

त्रिं शर्षपं निष्कञ्च मनोरथो दुःखी दुर्मनाऽमतुष्टः ॥७०॥ (४३)

साध्वना इमे मन्दन्ता वसन्ति परिवर्त्तमाना अश्विरा सदा ।

द्वयं अन्तरं यदकशालाये रतं नयं नश्यति मे शरीरम् ॥७१॥ (४४)

सुतं प्रदेरं यमैः सर्वं निर्याणमानिनः ।

नित्यं नित्यं नित्यं नित्यं नित्यं नित्यं नित्यं ॥७२॥ (४५)

भूमौ अकालपुपाणि अवाकित । तदा भगवान् अवोचत्— “इय मे आनन्द । यमकशालयो देवताऽ कालपुष्पै पूजयति । न च एतावता तथागतस्य पूजा भवति ।”

आनन्दोऽवोचत्— यो ही आनन्द । पुरुषो धर्मानुधर्म प्रति पन्नो नुधर्म चारी भवति साहि तेन तथागतस्य पूजा कना उच्यते ।”

आनन्दोऽवोचत् “कथं तर्हि भन्ते । तथागतस्य पूजा भवति ”

बुद्धोऽवोचत्— योहि आनन्द । पुरुषो धर्मानुधर्म प्रति पन्नोऽनुधर्म चारि भवति तेन तथा गतस्य पूजा कृता उच्यते ।

अथ एनमेव अर्थं विदित्वा बुद्धो गाथाभिरवोचत्—

यमकशालयोर्मध्ये प्रतिसत्त्वीनो बुद्धोऽकम्पचित्त ।

वृक्षदेवता परिशुद्धमानसाऽवाकित पुष्पाणि बुद्धस्यो परि ॥७३॥ (४६)

उवाच बुद्ध वचन आनन्दः का तर्हि पूजा ।

उपलभ्य धर्ममयाचरेत(यत्)तद् बोधे पुष्प भवति सा पूजा ॥७४॥ (४७)

चक्रोपममरुण पुष्पमाकिर्णं (तेन) न भवति बुद्ध पूजा ।

स्कन्धधात्वायतनानि नात्माऽतो न पूजोच्यते सा ॥७५॥ (४८)

तस्मिन् काले आयुष्मान् उपवानो भगवत पुरत स्थित भवति बुद्धं व्यजमान अथ बुद्ध त अवोचत . . .

“मा मेपुरत तिष्ठ ।” आनन्दं बुष्णीं स्वयं चिन्तयामास “अयं खलु आयुष्मान् उपवानो दीर्घरात्र बुद्धस्य उपस्थाक सत्तिकावचर सत्कारा पेक्षोऽभूत् । एतर्हि पश्चिमे काले तथागत सेवातोऽसन्तुष्टोऽपसारयति त सेवात । को हि पुन हेतु कस्मात् एव करोति ?” अथ आनन्द चीवरं ससमेत्य उपसक्रम्य भगवन्त एव अवोचत् . . .

“अयं भन्ते । उपवानो दीर्घरात्र बुद्धस्य उपस्थाक सत्तिकावचर कोहि हेतु कस्मात् एव करोति ।

बुद्धोऽवोचत्—“आनन्द । कुशीनगरात् समन्तत वाम दक्षिणत यावद् द्वादश योजनानि सर्वत्र महेशाख्या देवता वास परि गृहीतवत्य , नास्ति रिक्तं स्थानं । इमा महेशाख्या देवता उदध्यायन्ति . . . “कथं अयं भिक्षु बुद्धस्य पुरत स्थित । अथैव बुद्धोनाचिरेण नर्वास्यति, इच्छामो वय सर्वादेवता(भगवन्त)द्रष्टुम् ।

रत्नानि उपयुक्तानि । सुवर्णमये रौप्यमयी घटा, रौप्यमये गोपुरे सुवर्णमयी घटा । तत्परत्नमय्या परिखाया सप्तविधानि कमलानि आरोहन्ति-उत्पलपुष्प, पद्म पुष्प कुमुद पुष्पं पुढरीक पुष्प अधस्तात् ।

तलेऽस्य नगरस्य सुवर्णवालुका विकीर्णा । उभयो. पार्श्वयो रोपिता तालवृक्षा, येषां सुवर्णमया स्कन्धा रौप्यमयानि पत्राणि पुष्पाणि फलानि च । रौप्यमयानां वृक्षाणां च सुवर्णमयानि पत्राणि पुष्पाणि फलानि स्फटिक मयानां वृक्षाणां च वैदूर्यमयानि पत्राणि पुष्पाणि फलानि । तालवृक्षाणां मध्ये भवन्ति नाना पुष्करिण्य. शातजला अक्षार परिशुद्धा निर्मला चतुरत्नेष्टकाभि विरचिता मध्ये च स्थापिता सुवर्णनि श्रेण्या रौप्यमय्य पद्धतय रौप्यमय्या नि श्रेण्या सुवर्ण मय्य पद्धतय वैदूर्यमय्या नि श्रेण्या स्फटिकमयी निः श्रेणिवेदिका यथा च पद्धति । परितः परिधारिताश्च वेष्टन्य ।

“तस्मिन् नगरे सर्वत्र आरोहन्ति तालवृक्षा तत्र सुवर्णमयानां वृक्षाणां रौप्यमयानि पत्राणि पुष्पाणि फलानि च रौप्यमयानां वृक्षाणां सुवर्णमयानि पत्राणि, स्फटिकमयानां वैदूर्यमयानि, वैदूर्यमयानां स्फटिकमयानि (पत्राणि) पुष्पाणि फलानि च । वृक्षाणां मध्ये च भवन्ति चतुर्विधा रत्नपुष्करिण्य (यासु) आरोहन्ति चतुर्विधानि पुष्पाणि तस्य नगरस्य रथ्या वीथयश्च सुनिर्मिता । (ताल) पत्तिभ्यः वातेरिताभ्यः पुष्पाणि मार्गपार्श्वे विकीर्णानि भवन्ति । मन्दः चातुर्दिशो मारुत उक्कम्पयति च रत्नवृक्षान् निर्गमयति च दिव्य सगीतमिव बल्गु स्वरम् ।

तस्मिन् नगरे जना रित्रय पुरुषा हीना महान्तः च सत्रजन्ति आत्मनो मोदाय वृक्षाणां मध्ये । सा च नगरी सदा समन्विता (भवति) शण्डैः शब्दैः हस्ति शब्दैः अश्वशब्दैः रथशब्दैः पीवथ-खादथ-क्तीथ शब्दैः (इति) दशभिः शब्दैः ।

“तस्मिन् काले राजा महासुदर्शनः सप्तभि रत्नैः समन्वागतः चतसृभिः ह्यष्टिभिः चतुरत्न राजा भवति । कतमानि तस्य सप्त रत्नानि । (१) प्रथम सुवर्णमय चक्ररत्नं, (२) द्वितीय श्वेत हस्ति-रत्न (३) तृतीय रोहदश्वरत्न, (४) चतुर्थ दिव्यमुक्ता रत्न, (५) पञ्चम अभिरूप स्त्रीरत्न, (६) षष्ठ गृहपतिरत्न (७) सप्तम परिणायकरत्नम् ।

(१) कथं च राज्ञः महा सुदर्शनस्य सुवर्णमय चक्ररत्न अभूत् ? तदा ही पञ्चदश्या पूर्णमास्या राज्ञः स्नानोपलिप्तस्य सुन्दरीभिः परिवारितस्य प्रासादवः व रगतस्य चक्ररत्न

प्रादुरभूत सनेमिक सहस्रार भास्वरवर्णपरिपूर्णं देवशिल्पिना कृत वर्णनातीत शुद्धसुवर्णमय परिवेधेन चतुर्दशपौरूपम् । अथ राज्ञा महासुदर्शनस्य मनसि एव अभूत् श्रुत मया पूर्वं पूर्वजेभ्य वृद्धेभ्य क्षत्रियस्य ही राज्ञ मूर्वाभिषिक्तस्य पचदश्या पुर्णिमाया गधोदक स्नातस्य सुन्दरिभि परिवारितस्य प्रासादवरगतस्य सम्मुखे स्वय सुवर्णमय चक्र यदा प्रादुर्भवति सहस्रार भास्वरवर्णं परिपूर्णं देव शिल्पिना कृत लोकोत्तर परिशुद्ध सुवर्णमय परिवेधेन चतुर्दशपौरूप तदा हि स उच्यते ।

आर्यं च राजा चक्रवर्तीति एतर्हि राजा चक्रवर्ती २ यत्र अह शपस्यामि इदं चक्ररत्नम् ।”

“अथ राजा महासुदर्शनं चतुरगिनीं सेना आमत्रयामास-अभि गच्छथ भण्ये । चक्र रत्नं दक्षिणा संविष्टृत्य एकास उत्तरा सघं कृत्वा जानु निपात्य भूमौ दक्षिणेन हस्तेन सुवर्णमय चक्रं स्पृष्ट्वा वदथ-चक्रस्य प्राकृत नियमं अनुल्लङ्घ्य अदेशक्रमेण पूर्वाभि मुखं प्रवर्त्तताम् ।

अथ परावृत्ति काले राजा सुदर्शनं चतुरगिनीं सेना सुवर्णमय चक्ररत्नं मुखं प्रेषयामास । दिव्यनायकस्य चक्रस्य चतुः स्थिति प्रदेशेषु राजा रथं स्थापयामास । तस्मिन् काले पूर्वस्या दिशि लघुभूपाला महाराज आयातन् दृष्ट्वा सौवर्णमये पात्रे रौप्यतडुल रौप्यमेये पात्रे सुवर्णमय तडुल निधाय राज्ञाना उपमन्त्र्य शिरसाऽभिवाप्य अवोचन्-स्वागत ते महाराज । इयं ऋद्धा स्फीता बहुजना कीर्णा दशदिग्गता भूमिः, अस्मिन् शान्तिमये काले च वयं दया बहुतापरवशा भक्ता सदा आज्ञानुवर्तिनः भविष्यामि । यथा आर्यो राजा अनुशास्ति न यथा देश यथाकालं तद् वयं परिपाल्यते ।”

राजा महासुदर्शनं तान् लघु नृपान् आहूय ‘अलं भद्रजना । युययन्म ताम्यथ त्वं पूर्वमेव न (अस्ति) इति जाचरथ शान्तिं अनुरक्त्य मां कृपय व्यापारं मां चरयन् देशे अशान्तिं कर्तुं न मेरोऽनुमोक्षसन् ।

अथ तत्र आदेशं सुवा प्रवि राजा ने नगरात् अनुगच्छन्तो यावत् पूर्वमागच्छन्ति चतुर्दिशं आचक्रन् ।

इतः चक्ररत्नं दक्षिणं दिशि प्रवर्त्तय दक्षिणं दिशि पश्चिमं दिशि च चक्रं चतुर्दिशं प्रवर्त्तयन् इति आदेशकृतः । तदा च प्रविराजानोऽपि पूर्वदिशि प्रवर्त्तयन् इति आदेशकृतः ।

अथ राजा सुदर्शनं सुवर्णमयं चक्रं अनुगच्छन् यावत् चतुःसमुद्रा सुखेन जनान् अनुशास्य यदा स्वकजनपदे कुशावतीनगरं प्रतिनिवृत्तः तदा सुवर्णमयं चक्रं लब्ध्वा अपि आगत्य प्रासादद्वारे अर्वावकाशेऽतिष्ठत् । राजा महासुदर्शनं दृष्टुमुष्ट आह—अद्या इदं मे सुवर्णमयं चक्रं लब्धं शुभं निमित्तं अहं हि एतर्हि सत्यं आर्यो राजा चक्रवर्ती (ति) इदमेव अभूत् तस्य सुवर्णं मयं चक्रं लब्धम् ।

(२) कथं पुनः अभूत् राज्ञो महासुदर्शनस्य श्वेतं हस्तिरत्नम् ? तदा राज्ञो महासुदर्शनस्य प्रासादद्वारगतस्य प्रातरेव अभिमुखे सहजं हस्तिरत्नं प्रादुरभूत् । तस्य केशाः सर्वज्वेताः समस्तपुंस्थानेषु सुप्रतिष्ठिताः वली विहाय सगमः । वर्णोक्तिस्तस्य शिरः श्रुद्धं सुशिराः जातिसुवर्णपरिपूर्णा पद् दन्ताः । तं दृष्ट्वा राजा आह—“भद्रकवत मे इदं हस्तिरत्नं यावत् सुदान्तं चेद् अभविष्यत् राजरथे च योजितं भवेत् ।” अथ स हस्तिरान्तं सर्वे गुणैः पूर्णोऽभूत् । तदा राजा महासुदर्शनं वयं विमृश्य हस्तिनं अभिरूढ्य पूर्वाह्नसमयं नगरात् निर्गत्य यावत् चतुःसमुद्रं सर्वत्र गत्वा भोजनकाले प्रत्यागतः । तदा राजा सुदर्शनो दृष्टुमुष्ट एव आह—इदं हि मे श्वेतं हस्तिरत्नं शुभनिमित्तम् । सत्यमेव इदानीं अहं आर्यो राजा चक्रवर्ती इदं च मे हस्तिरत्नम् ।”

(३) कथं राज्ञो महासुदर्शनस्य रोहितं अश्वरत्नं प्रादुरभूत् ? राज्ञो महासुदर्शनस्य प्रासादद्वारं निशङ्गस्य प्रातरेव सहजं अश्वरत्नं प्रादुरभूत् तस्य अश्वस्य पुरस्तिमं भागं रक्तहरितवर्णं पुच्छशिरःकठेपुरस्ता केशावलवान् काकवद् विहायसगमः च । अथ राजा तं दृष्ट्वा आह—“भद्रकवत इदं अश्वरत्नं सुदान्तं रथोयोजितं च अभविष्यत्” अथ स दान्तं सर्वे गुणैः परिपूर्णं अभवत् । तदा राजा सुदर्शनं स्वयं विमृश्य अश्वरत्नं समारूढ्य पूर्वाह्नसमयं नगरात् निर्गत्य यावत् चतुःसमुद्रं सर्वत्र गत्वा भोजनकाले प्रत्यागतः । अथ राजा सुदर्शनो दृष्टुमुष्ट आह—“इदं हि मे रोहितं अश्वरत्नं शुभनिमित्तं सत्यमेव इदानीं अहं आर्यो राजा चक्रवर्ती इदं च मे रोहितं अश्वरत्नम् ।

(४) कथं राज्ञो महासुदर्शनस्य दिव्यं मुक्तारत्नम् ? राज्ञो महासुदर्शनस्य प्रासादद्वारं निशङ्गस्य अभिमुखे प्रातरेव सहजं दिव्यं मुक्तारत्नं (मणिरत्नं) प्रादुरभूत् शुभ्रं अच्छं निर्मलम् । अथ राजा तं दृष्ट्वा आह—“भद्रकवत इयं मुक्ता, न चेतुःभास्वरा अन्तः, प्रासादं प्राकाशयिष्यत् ।” अथ राजा सुदर्शनं स्वयं विमृश्य चतुरङ्गीनां

सेना सन्तुष्ट तद् मुक्ता रत्न ध्वजाग्रे समारोप्य राज्यधकारे प्रायात । नगराद् वहि त्रिंशद् योजन नगरे च जना तेन मुक्ताभासेन दिवेति कथयन्त कर्मातानी चक्रुः । अथ राजा सुदर्शनो हृष्टतुष्ट आह—“इदं मे एतर्हि सहज दिव्य मुक्ता रत्न शुभनिमित्तं सत्यमेव इदानीं अहं राजा चक्रवर्ती इदं च मे दिव्य मुक्ता रत्नम् ।”

(५) कथं पुनः राज्ञो महासुदर्शनस्य स्त्रीरत्नम्, तदा तस्य स्त्रीरत्नं प्रादुरभूद् अभिरूपं दर्शनीयं प्रासादिकं परमया वर्णपुष्कलतया समन्वागतम् नातिदीर्घं नातिह्रस्वं नातिस्थूलं नातिकृशं नात्यवदातं नातिकृष्णं नातिकृठिनं नातिकोमलं, शीते तस्या (स्त्रिय) गाङ्गाणि उष्णानि उष्णे गात्राणि शीतानि तस्या कायलोमकूपतं चदनं गन्धं मुखत उत्पलगन्धं स्वरं कोमलं गतिं भद्रा । सा हि राज्ञः पूर्वोत्थायिनी पश्चान्निपातिनी किङ्कारगवेपिणी । राजा सुदर्शनश्च तस्या परिशुद्धचित्तं अरागचित्तं, अनासक्तचित्तं । तदा राजा सुदर्शनो हृष्टतुष्ट एव आह—इदं मे एतर्हि सहज स्त्रीरत्नं शुभनिमित्तं सत्यमेव इदानीं अहं राजा चक्रवर्ती इदं च मे स्त्रीरत्नम् ।

(६) कथं पुनः राज्ञः सुदर्शनस्य गृहपतिरत्नम् ? प्रादुर्भूते गृहपतिरत्ने स्वयं सहज रत्ननिधानं असंख्येयं वनं च प्रादुरभूत् । गृहपते कर्मविपाकेन दिव्यं चञ्चुजातं येन पृथिव्या निहितं सस्वामिकं अस्वामिकं च सर्वनिधिं पश्यति, ज्ञात्वा च सस्वामिकं परिजति अस्वामिकं च उपलभयति राज्ञः उपयोगाय । अथ गृहपतिरत्नं राजानं उपसन्त्य आह—“अव्योतमुक्तो भव महाराज ! देयेषु अहं स्वयं करणीयं करिष्यामि ।” अथ राजा सुदर्शनः गृहपतिरत्नं मीमांसमानोऽलंकृतवा नाव आदिश्य जलऽपगत्य गृहपतिरत्नं अवाचनं । अर्थो मे गृहपते मुष्णं निषिन्नां ज्ञि । मे देहि ।” गृहपतिः प्रत्युवाच—“तनं स्तोत्रं विरमतु तेऽर्थं मुष्णेन यावत् तरं आमाश्रयाम् ? राजा च प्रतिप्रेष्य जाह—“जलं दद्यामीमेव अर्थो मे मुष्णेन तदं उपानय । अथ गृहपतिरत्नं राजा प्रादिष्टं तत्रैव नोसाया जानन्त्य दत्तमेन हस्तेन यत्नं यत्नमयम्

(७) कथं पुन राज्ञो महासुदर्शनस्य परिणायक (सेनापति) रत्नम् । तदा राज्ञः परिणायकरत्नं प्रादुरभूत् स च परिणायकं पंडितं, व्यक्त एककं प्रतिबलं विनिश्चेतुम् । स राजानं उपसन्नस्य एव आह—‘सति अभियाने महाराज ! अल्पोत्सुको भव । अहं ते करणीयं करिष्यामि ।’ अथ राजा महासुदर्शनं परिणायकरत्नं मीसांसमानं चतुरगिनीं सेनां आकार्यं तं एव आह तेन त्वं एतर्हि असंचिता सेनां संगृहाण संचिता च विभजस्व असरलां च सरलां विधेही सरलां च शिथिलां विधेहि, आगता च गता च स्थिताम् ।” अथ परिणायकरत्नं राज्ञो वचनं उपश्रुत्य आज्ञाप्य चतुरगिनीं सेनां असंचितां समचिनोत, संचितां व्यभजत असरलां सल्लयकरोत, सरलां अशिथिलयत आगतां गता, गता च स्थितां व्यधात । अथ राजा सुदर्शनो हृष्टतुष्ट एव आह—“इदं मे सहजं परिणायकरत्नं शुभनिमित्तं सत्यमेव इदानीं अहं आर्यो राजा चक्रवर्ती । इदं च मेऽस्ति परिणायकरत्नम् ।

“एतानीं आनन्द ! आर्यस्य राज्ञः चक्रवर्तिनः सुदर्शनस्य सप्त रत्नानि ।

“का पुन सति तस्य चतस्रो ऋद्धयः ? (१) स राजा सुदर्शनं अभूत् दीर्घायुं नाकाले मरणधर्मा अन्यैः असमसम् (२) कायेन स वलवान् अनावाधिकं अन्यैः असमसम् । (३) स अभूत् अभिरूपो दर्शनीयः अन्यैः असमसम् (४) तस्य कोशागारं परिपूर्णं पर्यापन्नं अन्यैः असमसम् ।

“इमानी भवन्ति आर्यस्य राज्ञः चक्रवर्तिनः सप्त रत्नानि चतस्रश्च ऋद्धयः ।” “राजा आनन्द ! सुदर्शनं तदा रथेन उद्यानं गन्तुं आसन्नं सारथिं अवोचत्—साधुकं त्वं रथं नय सेवेन गमनाय ।” तत् कस्मात् ? यथा अहं सुखेन शिरतरं जनपदजमान् पश्येयं मां च जनपदजना कण्ठेन मां पश्येयुः । जनार्थं सारथिं अवोचत्—तेन अत्वरमाणं त्वं गच्छ यथा वयं आर्यं राजानं पश्येम अभिरूपम् । तदा ही आनन्द ! जानपदिका राज्ञः सुदर्शनस्य प्रिया मनापा भवन्ति यथा पितुः प्रियं पुत्रं जानापदिकानां च राजा प्रियो भवति यथा पुत्राणां पिता । ते प्रभून् सा पत्न्यैः दुर्लभं रत्नं दातुं राज्ञः आरोचयामासु—प्रतिगृह्णातु नः दानम् । राजा तान् प्रत्युवाच—अलं भो ! ममापि अस्ति सापतेयः । यूयं एव इतो हरथ । अन्यथा च राज्ञो मनसि एव अभून् यन्तु अहं एतर्हि प्रासादं मापयेयं, कालेन कालं यात्रां समये तद् जानपदिकानां गन्तव्यस्थानं भविष्यति ।” ते च राजानं सुदर्शनं अवोचन्—वयं हि एतर्हि राज्ञः

प्रासाद मापयाम । एव उक्तो राजा तान् उवाच-विचारित मयावो दान प्रतिग्रहविषये ममाऽपि अस्ति बहु सामतेयम् ।' अथ जानपदिका पुन राजान अवोचन्-इच्छामो वय राज्ञे प्रसाद मापयितुम् राजा जनान् प्रत्युवाच-यथा काम कुरुथ ।

अथ राज्ञ आदेश उपलभ्य जनै चतुरशीतीशकटसहस्रै सुवर्ण आनीय कुशावत्या नगर्या धर्मप्रासाद मापयितु उपक्रान्तम् । तदा देवेषु विश्व-कर्मा देवपुत्र स्वभनसि चिन्तयामास-यन्तु अह राज्ञे सुदर्शनाय वर्मप्रसाद मापयेयम् । तदा आनद । विश्वकर्मा देवपुत्र वर्मप्रासीद मापयाचकार । आयामेन पष्ठि-योजन विस्तारेण त्रिंशद्योजन, चतुर्विधै रत्नैस्समलकृतम् । तस्य सोपानानि सप्तविधै रत्र कुम्भै मसृज्जानि । तस्मिन् वर्मप्रासादेऽभूवन् चतुरशीति स्तम्भ सहस्राणि-सुवर्णमये स्तम्भे रौप्यमय फलक, रौप्यमये, स्तम्भे सुवर्णमय, फलक, वैदूर्यमये स्तम्भे स्फटिकमय फलकम् । स्तम्भाना प्रासादस्य च परित चतुर्विधानि सोपानानि परिनिप्रानि चतुरस्तनयानि । सोपानफलकानि च चतुरस्तनयानि । तस्मिन् वर्म-प्रासादे चतुरशीति कृटागार सहस्राणि-स्तनमये-कृटागार, सुवर्णमय फलक, रौप्यमये द्वारि रौप्यमय कृटागार, सुवर्णमये द्वारि स्फटिक मयः, वैदूर्यमय कृटागारम् । द्वारि च तथा सुवर्णमये कृटागारे रौप्यमय पर्यङ्क रौप्यमये कृटागारे सुवर्णमय पर्यङ्क । तत्र सुवर्ण सुवर्णं तन्तुभि उक्त आभरण, स्फटिक मयेः, वैदूर्य मयः, वैदूर्यमयेः, कृटागारे पर्यङ्कोऽपि तथा । स प्रासाद प्रत्यया प्रभासते, जनाना नेत्र मय दृष्ट जानाममान न नोऽपि त नन्द शननन । एव राज्ञ मन्त्रजन्य सन्नि एव जमन यन्त एव जमन

प्रासाद मापयाम ।' एव उक्तो राजा तान् उवाच—'विचारित मया वो दान-प्रतिग्रह-
विषये, ममाऽपि अस्ति बहु सामतेयम् ।' अथ जानपदिका पुन राजान अवोचन्—
'इच्छामो वयं राज्ञे प्रासादं मापयितुम् ।' राजा जनान् प्रत्युवाच—'यथाकामं कुरुथ ।'

अथ राज्ञ आदेश उपलभ्य जनै चतुरशीतिशकटसहस्रैः सुवर्णं आनीय
कुशावत्या नगर्या धर्मप्रासाद मापयितु उपक्रान्तम् तदा देवेषु विश्वकर्मा देवपुत्रः
स्वभनसि चिन्तयामास—'यन्तु अहं राज्ञे सुदर्शनाय धर्मप्रासाद मापयेयम्' । तदा
आनन्द । विश्वकर्मा देवपुत्र धर्मप्रासाद मापयाचकार आयामेन प्रप्रियोजनं विस्तारेण
त्रिंशद्द्वयोजनं, चतुर्विधै रत्नेस्समलंकृतम् । तस्य सोपानानि सप्तविधै रत्नकुम्भै
सस्तृतानि । तस्मिन् धर्मप्रासादेऽभूवन् चतुरशीतिस्तम्भमहस्राणि—सुवर्णमये स्तम्भे
रौप्यमय फलक, रौप्यमये स्तम्भे सुवर्णमय फलक, वैदूर्यमये स्तम्भे स्फटिकमय
फलकम् । स्तम्भानां प्रासादस्य च परित चतुर्विधानि सोपानानि परिक्षिप्तानि चतुर-
त्नमयानि । सोपानफलकानि च चतुरत्नमयानि । तस्मिन् धर्मप्रासादे चतुरशीति-
कूटागारसहस्राणि—रत्नमये कूटागारे ०, ० सुवर्णमय फलकं, रौप्यमये द्वारि रौप्यमय
कूटागार, सुवर्णमये द्वारि स्फटिकमयं, वैदूर्यमय कूटागारम् । द्वारि च तथा सुवर्णमये
कूटागारे रौप्यमय पर्यक, रौप्यमये कूटागारे सुवर्णमय पर्यक । तत्र सुगधि सुवर्ण-
तन्तुभि उक्त आस्तरण, स्फटिकमये ०, वैदूर्यमय ० वैदूर्यमये ० कूटागारे पर्यकोऽपि तथा ।
स प्रासाद प्रमया प्रभासते, जनानां नेत्रै सूर्य इव आभासमानः न कोऽपि त दृष्ट
शक्नुयात् । अथ राज्ञः सुदर्शनस्य मनसि एव अभूत्—'यन्तु अहं अस्य प्रासादस्य
परित मापयेय तालवन पुष्करिणीं च ' तदा राजा मापयामास (ताल) वन
आयामेन एकयोजनम् । पुनश्च तस्य मनसि अभूत्—'यन्तु धर्मप्रासादस्य पुरस्तात्
मापयेय धर्मपुष्करिणीं । अथ स क्षिप्रता मापयामास आयामेन एकयोजना, तस्या
उदकं स्वच्छं परिशुद्ध निर्मलम् । तस्या तल च चतुरत्नमयीभि इष्टकामि चित्तं,
पुष्करिणी च (मा) पीतसुवर्णमयै श्वेतरौप्यमयै, स्फटिकमयै, वैदूर्यमयै च
चतुर्वेद्यै सोपानैः परिक्षिप्ता, चतुर्मीरत्नै संस्कृता । तस्या पुष्करिण्या उदके प्रह्वानि
नानाविधानि पुष्पाणि, तद्यथा—उत्पलानि, पद्मानि, कुमुदानि, पुण्डरीकानि,
वाति तेभ्य सूक्ष्मो गन्ध प्रसरति च स चतसृषु विभु । तस्या
पुष्करिण्या चतुर्षु पार्श्वेषु भूमौ उत्पद्यन्ते अपमित (?) पुष्पाणि चपक—
पुष्पाणि, पाटल-पुष्पाणि, सुमत्तु (?) पुष्पाणि, अनीकपुष्पाणि, तक्षुमलि (?)

पुष्पाणि । मनुष्या पश्यति पुष्करिणीं तस्या, प्रविश्य, प्रक्षाल्य स्नात्वा (च) मोदमानां
शैत्यं विनोदयति । यथाकामं यस्य पानेन कामं तस्मै पानं दियते, अहारेण कामं
तस्मै अहारं, परिधानेन ०, यानेन ०, अश्वेन ०, सुगधिपुष्पै ०, रूप्यकेन ०,
निधिना ०, न तु जनानां कामनाविरुद्धेन ।

तदा आनन्दराज्ञः सुदर्शनस्य उपोसथनागराजप्रमुखानि चतुरशीतिनाग-
सहस्राणि सुवर्णरौप्यालकाराणि मुक्तारत्नाभूषितानि, वलाहकाश्वराजप्रमुखानि
चतुरशीत्यश्वसहस्राणि सुवर्णरौप्यालकाराणि मुक्तारत्नभूषितानि, चतुरशीतिरथ-
सहस्राणि सुवर्णचक्ररत्नप्रमुखानि सिंहचर्मपरिवृतानि चतुरद्वालकृतानि, दिव्यमुक्ता-
प्रमुखानि चतुरशीतिम् मुक्तासहस्राणि सुभद्रादेवीप्रमुखाणि चतुरशीतिस्त्रीसहस्राणि,
गृहपतिरत्नप्रमुखानि चतुरशीतिगृहपतिसहस्राणि, परिणायकरत्नप्रमुखानि चतुरशीति-
क्षत्रियसहस्राणि, कुशाग्रतोनागरप्रमुखाणि चतुरशीतिनगरसहस्राणि, धर्मप्रमादप्रमुखानि
चतुरशीतिप्रसादसहस्राणि, महाव्यूहप्रमुखाणि चतुरशीतिकूटागारसहस्राणि ।
चतुरशीतिपर्यंकसहस्राणि अभूवन् पीतसुवर्णमयानि श्वेतारौप्यमयानि नानारत्नमयानि
त्रयलास्तृतानि गोचर्मस्तृतानि, प्रतिकाः, पटलिकाः, कदलीमृगास्तृतानि प्रत्यस्तराणि
सोत्तरन्डदानि । चतुरशीतिवस्त्रमोटिसहस्राणि अभूवन् गोणकवस्त्राणि चौमः
चौपयः, काशिकः, चापामिकः । चतुरशीति स्थालिपाकसहस्राणि अहम्ह
अभिहार्यन्त स्म प्रतिम्यालिपाद भिन्न आभ्याद । तस्मिन् आनन्द । मिये राज्ञः
मुत्तरेनस्तं चतुरशीतिनागसङ्घं च अभूवन् । राजा चार्द्र (१) नागान्द अतिप्रो-
कुशाग्रतोनागरी तौ निर्गम्य चतुःसुपुटपर्यन्ता सर्वा पृथिवी परिक्रम्य काले परावृत्त

चतुरशीतिप्रासादसहस्रेषु धर्मप्रासादे राजा सदा वसति । चतुरशीतिकूटागारसहस्रं पु
महाव्यूहकूटागारे राजा सर्वदा वसति । चतुरशीतिपर्येकसहस्रेषु स्फटिकपर्येके
ध्यायमानो राजा सदा वसति । चतुरशीतिवस्त्रकोटिसहस्रेषु सुसूक्ष्मं रत्नाखचित-वस्त्रं
द्विया अपत्रपया च परिधत्ते । चतुरशीतिस्थालिपाकसहस्रेषु प्राकृतं तडुल संतुष्टमना
राजा सदा भुङ्क्ते । राज्ञ उपस्थाने चतुरशीतिनागसहस्राणि धावति परस्पर समर्दयन्ति
तै जनानां अपरिमाणा क्षतिं श्रुत्वा राज्ञो मनसि एव अभूत्— इमे नागा सदा
उपतिष्ठन्ते, येन महती क्षति इति, पर वर्षशतस्य अत्ययेन आगच्छन्तु एको नाग ।
एव वर्षशतस्य अत्ययेन एकैकस्य पुन चक्रं आरम्भेत ॥

अथ बुद्धोऽवोचत्—“तदा आनन्द । राज्ञो मनसि एव अभूत्-कस्य नु इदं मे
कर्मणो विपाकं फलत्वा ? कस्य कुशलमूलस्य एतर्हि एष विपाकोपलम्भ येनाह एव
महर्धिकः ? अथ राज्ञ एव अभूत् त्रयाणां खलु हेतुप्रत्ययानां पुण्यकर्मणा एष
विपाकः । कतमेपात्रयाणां ? (१) प्रथमं दानं, (२) द्वितीयं शीलं, (३) तृतीयं
ध्यानं एतेषां हेतुप्रत्ययानां महाविपाकस्य एतर्हि उपलम्भः । अथ राजा एव मनसि ?
चिन्तया मास मया एतर्हि उपलब्धो भानुपः कुशलविपाकं पुनरपि लप्स्येदिव्यकर्मविपाकं
सचेत् आत्मानं दमयन् नि शब्दे विविक्ते स्थाने दूरं एकाकी विहरन् मार्गं भावयेयम् ।
अथ खलु राजा स्त्रीरत्नं सुभद्रां आहूय ता अवोचत् मया एतर्हि उपलब्धो भानुपः
कुशल-विपाकं पुनश्चलप्स्ये दिव्यं कर्मविपाकं सचेत् आत्मानं दमयन् नि शब्दे
विविक्ते स्थाने दूरं एकाकी विहरन् मार्गं भावयेयम् ।”

“अथ साऽवोचत् — एव यथा महाराज आघ्रापयति ।”

“अथ राजा आघ्रापयामास मास्तु मे अन्तर्बहिषो उपस्थानम् ।”

अथ राजा धर्मप्रासादात् उत्थाय सुवर्णं महाव्यूहं कूटागारं प्रविश्य रौप्यमये
राजपर्येके निषण्णं विविक्तं एव कामैः पापैः अकुशलैः सवितर्कं सविचारं विवेकजं
प्रीतिसुखं प्रथमं ध्यानं उपसपद्य विजहार । चित्तं विचारयोः उपशमात् अध्यात्मं
सप्रसादनं चित्तस्य एकोदिभावो अवितर्कं अविचारं समाधिजं प्रीतिसुखं द्वितीयं

❀ यहाँपर “बुद्धभाषितस्य दीर्घागमसूत्रस्य तृतीय भाषावार” समाप्त । तथा
“प्रथमभागे परिनिर्वाण सूत्रे तृतीयस्य द्वितीय” आरम्भ हुआ ।

ध्यान उपसपद्य प्रीते विरागस्य च उपेक्षक स्मरन् सप्रज्ञानन् सुख च कायेन सर्वेदयामास यत् तद् आर्या आचक्षन्ते स्मृतिमान् सुखविहारीति तृतीय ध्यान उपसपद्य विजहार सुखस्य दुःखस्य च प्रहाणात् पूर्वमेव सौमनस्य दौर्मनस्ययो अस्तगमाद् अद्भुतं सुखं असुखं उपेक्षा स्मृति पारिशुद्धिं चतुर्थं ध्यान उपसपद्य विजहार ।

अथ राजा सुदर्शनो रौप्यमयाद् राजपर्यङ्काद् उत्थाय महा व्यूह कूटागार उपसगम्य वैदूर्यमये पर्यङ्के सन्निपत्य मैत्री सहगतेन चेतसा विपुलेन एका दिश अपरा दिश च सर्वथा सर्वत्र अद्वितीयेन अप्रमाणेन अद्रोहेण अव्यापादेन अवैरेण चेतसा विजहार । एव कुरुणा मुदितोपेक्षासहगतेन चेतसा च विजहार ।

“अथ सलु स्त्रीरत्नस्य सुभद्रादेव्या मनसि एतद् अभूत-चिरदृष्टो नो- राजा यन्तु एतर्हि उपसक्रमेय (त) उपस्थातुम् । अथ स्त्रीरत्न सुभद्रा चतुरशीतिसुन्दरीसहस्राणि आमन्त्रयामास— एय यूय स्नाय सुगर्विना उदकेन, पीतानि च वस्त्राणि प्रासेपयथ, चिरदृष्टो नो महाराज, तस्य दर्शनाय उपसक्रमिष्याम । एव श्रुत्वा सर्वा स्त्रिय स्नात्वा परिशुद्धानि वस्त्राणि प्रारोपयामासु । अथ स्त्रीरत्न सुभद्रा परिणायकरत्न आमन्त्रयामास— ‘कल्पय न मन्त्रिन् । चतुरगिनो सेना चिरदृष्टो नो राजा, तस्य दर्शनाय उपसक्रमिष्याम ।’ अथ परिणायकरत्न मन्त्री चतुरगिनी सेनां कल्पयित्वा स्त्रीरत्नं प्रतिवेदयामास— ‘कल्पिता देवि चतुरगिनी सेना, यस्य दृष्टानी कालं मन्यसे ।’

अथ स्त्रीरत्न सुभद्रा चतुरशीतिसुन्दरीसहस्रं चतुरगि या च सेनया समन्विता सुवर्णनाभयनं च समक्रान्ता । परिपन्नं कालाहल आभयते स्म । श्रुत्वा च शब्दं राजा वानाश्रयान् गच्छान् स द्रा नाद् दारयान् जानन्त्य उत्तिष्ठन् नृपया च ग्रीरत्न

इमानि ते देव । श्वेतनागप्रमुखानि चतुरशीतिनागसहस्राणि सुवर्णरौप्यलकारभृत्खला-
समन्वितानि राक्षः मुक्तारत्नानि । अत्र त्वं देव छन्दं जनय परस्परं प्रमोदस्व, दास-
परिजनसहस्राणि वलाहकाश्वराजप्रमुखानि चतुरशीत्यश्वसहस्राणि, चक्ररत्नप्रमु-
खानि चतुरशीतिरथसहस्राणि, दिव्यमुक्तारत्नप्रमुखानि चतुरशीति मुक्तासह-
स्राणि, स्त्रीरत्नसुभद्राप्रमुखानि चतुरशीतिस्त्रीसहस्राणि, गृहपतिरत्नप्रमुखानि,
चतुरशीतिगृहपतिसहस्राणि, परिणायकरत्नप्रमुखानि चतुरशीतिक्षत्रियसहस्राणि
कुशावन्ति प्रमुखानि चतुरशीतिनगरसहस्राणि धर्मप्रसाद-प्रमुखानि चतुरशीतिप्रा-
सादसहस्राणि महाव्यूहप्रमुखानि चतुरशीतिकूटागारसहस्राणि रत्नालंकृतासनप्रमुखानि
चतुरशीतिपर्यंकसहस्राणि मञ्जुवस्त्रप्रमुखानि चतुरशीति गोणकास्तरणसहस्राणि
एतानि हि दुर्लभानि ते देव । नानाविधानिरत्नानि (तानि) विसृज्य मा त्वं देव । जीवितं
उत्सृज । अत्र त्वं देव । छन्दं जनय परस्परं प्रमोदस्व मा त्वं जीवितं उत्सृज
दासपरिजनसहस्राणि परित्यज्य !

अथ राजा सुदर्शन स्त्रीरत्न सुभद्रा प्रत्यवोचत्— ‘दीर्घरात्र त्वं देवि । मे
समुदाचरः इष्टैः कान्तैः मनोपैः अपरुवैः शब्दैः कथं एतर्हि एव शब्दं वदसि
देवी राजानं अवोचत्— ‘मा देवि मे वचनं अष्टिं जानीहि । राजा देवीं अवोचत्—
‘यानि ते देवि । उक्तानि नागाश्च रत्नरथं सुवर्णचक्रं प्रासादं कूटागारं पर्यंकवस्त्रं
स्थालीपाकासनानि तानि न नित्यानि न चिरस्थितिकानि । अथापि त्वं मा समुत्तज्यसि
तिष्ठेति । किं नु ते एतद् आनुच्छविकम् ?

राजा देवीं अवोचत्— “यानि त्वया देवि । उक्तानि नागाश्च० स्थालीपाकानि
सर्पाणि तानि न नित्यानि न चिरस्थितिकानि । मा तत्र छन्दं जनय आत्मनः
क्लेशाय । तत् कस्मात् । राज्ञो जीवितं न चिरस्थितिकम् । प्राणिनो जन्म मरण-
समन्वागतम् अवश्यम् तस्य नानाभावः, यतो हि जातस्य इह सर्वदा जीवितसत्तयः ।
प्रियस्य सरक्षणं इति सन्मानाज्ञानुवर्तनाभिः प्राणेयं अवोच ।”

अथ आनन्दः । श्रुत्वा एतद् राज्ञो वचनं देवीं प्रारोदीत् विमोच्य च अभूणि
पुनः एतद् अवोचत्— ‘नागाश्च० स्थालीपाकानि सर्पाणि न नित्यानि न चिरस्थि-
तिकानि, न तत्र छन्दो जनयितव्यं आत्मनः क्लेशाय । तत् कस्मात् ? राज्ञो
जीवितं न चिरस्थायति जीवितस्य जन्म मरणसमन्वागतं । अवश्यं भावी विप्रयोगः ।

यद् हि इह जात तत् सदा जीवतु इति प्रजहि राग मार्ग सरङ्गणाय ।' तस्मिन्
 आनन्द । स्त्रीरत्ने इमान् शब्दान् श्रतवति न चिरेण राजासुदर्शन काल अकरोत्
 यथा हि बलवान् पुरुष मुक्तस्य सुभोजनस्य अक्लेशेन वमन कुर्याद्, एवमेव मृत्वा
 स सप्तमे ब्रह्मलोके उदपद्यत । मृतस्य राज्ञ सुदर्शनस्य सप्तमे दिवसे न चिरेणैव
 चक्ररत्न मुक्तरत्न च अन्तरधाता नागरत्न अश्वरत्न, स्त्रीरत्न, गृहपतिरत्न,
 परिणायकरत्न तु तस्मिन्नेव दिवसे काल अक्रार्पु । नगर पुष्करिणी धर्मप्रासाद
 कूटागार रत्नालकृत पर्यंक सुवर्णतालवन च यथा पृथिवी यथा काष्ठ तथा अन्य
 यात्वा यु ।

बुद्ध आनन्द अबोचत्— "इमे आनन्द । मस्कृता धर्मा अध्रुवा विपरिणामिन ,
 अवश्य एषा विनाश । रागस्य लोभस्य च न तृप्ति । पृथग्जनाना मनसि राग
 लोभ च तृप्तिं विना तिष्ठत । केवल आर्य प्रज्ञया लब्ध्वा सत्यदृष्टिं मार्गं च
 तुष्टो भवति । अह आनन्द । पूर्वत अभिजानामि इम प्रदेशम् । षडवारम् अत्र
 आर्यराजा चक्रवर्ती भूत्वाऽह मृत अस्थीनि च मेऽत्र उत्सृष्टानि । एतर्हि अह अनुत्तर
 सम्यक् सवुद्धो भूत्वा पुन जीवित उत्सृजामि शरीराणि च मेऽत्र अवशिष्यन्ते ।

इत परम हि नास्ति मे जाति मरण न स्थाने निदहनम् । इद मे परिचम
 शरीरस्थान नास्ति मे पुनर्भव ।"

अथ भगवान् कुशीनगरस्य उपवर्तने शालवने अन्तरा यमक शालयो निर्वाणो
 पगत आनन्द अबोचत् । गच्छ त्व आनन्द । कुशी नगर प्रविश्य मल्लान् आरोच्य,
 जानीथ आर्या । अथ स यरात्रो शालवने अन्तरा यमकशालयो तथागतस्य परिनिर्वाण
 भविष्यति । अनन्तं च पृच्छथ यस्मिन् विषये वो विचिन्तिता, सम्मुने एतर्हि
 लभ्यन् तथागतस्य अवसानं सा पश्चाद् विप्रनिर्वाणो भवेया ।

अथ आनन्द-अश्रूणि विमुञ्चन उवाच. - “अह-वो हितकामनया-आगतो युष्मान् कथयितुं जानीय अद्य-मध्यरात्रौ तथागतः परिनिर्वास्यति अभिक्रम्य पृच्छथ विचिकित्सां सम्मुखे लभध्वं अववाद् एतस्मिन्नेव समये मा पश्चाद् विप्रतिसारिणो भवेथा ।

अत्रा (च) एतद् वचनं मल्ला उच्चे क्रन्दन्ति द्विजपातं प्रपतति भूमौ आवर्तन्ते विवर्तन्ते, पुनः सञ्जा लब्ध्वा द्विजमुलो भग्नशाखो वृक्ष इव पततः सक्रन्दति .... “बुद्धा” (भगवान्) परिनिर्वास्यति । कथं अतिक्षिप्रं बुद्धः परिनिर्वास्यति, कथं सुगतः अतिक्षिप्रं परिनिर्वास्यति । सत्त्वा विनश्यति लोकचक्षुरन्तर्धस्यति ।”

अथ आनन्दो मल्लान् अश्वासयन् अवोचत् .. “अल अल माशोचथ दश-साहस्र्यां लोकधातौ न किमपि ज्ञायते मरणं विना । सर्वदा सस्कृता तिष्ठन्तिर्वितच्छथ तत् न लभ्य इति किं बुद्धेन नाख्यातम् ? सर्वस्य सप्रयोगस्य अवश्यं विप्रयोगः जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः ।”

अथ मल्ला परस्परं अवोचन्-गच्छामो वयं सपरिवारा पचावदातदुज्यशतैः (सह) यमकशालयोः प्रदेशे ।”

अथ मल्ला गृहं गत्वा सपरिवारा अवदातान्दुष्यान् गृहीत्वा कुशीनगराद् निर्गम्य अन्तरा यमकशालयो रूपसंक्रान्ताः । तदा (च) आयुष्मान् आनन्दः चिंतयामास .. बहव इमे जनाः स चेद् अहं एकमेकं बुद्धस्य दर्शनाय नयामि अवदित एव इह बुद्धः परिनिर्वास्यति । यन्तु अहं एतर्हि पूर्वरात्रौ एकस्मिन् समये एव बुद्धस्य दर्शनाय पञ्चमल्लशतानि सपरिवाराणि उपनीय भगवतः पादौ शिरसा वदापयेयमिति । ‘ततः एकमन्तः स्थितः आनन्दः बुद्धः अवोचत् अमुकेऽमुके मल्ला सपरिवारा भगवन्तं वन्दन्ते कुशलस्य बुध्ये अकुशलस्य क्षयाय ।’

बुद्धोऽवोचत्— “कष्टं व इह आगमने, दीर्घायुषो भवन्तु निरावाधिका निष्पीडिता ।”

अथ आनन्द एव मल्लान् सपरिवारान् उपनीय भगवन्तं वदापयामास । शिरसा भगवतः पादौ-वदित्वा च मल्ला एकमन्तं न्यपीदन् । अथ भगवान् अनित्यतां जगत् प्रादर्शयत् । देशनालाभेन हृष्टतुष्टा धर्मप्रवेणं आल्हादिता पचदुज्यशतानि भगवतः प्रादुः बुद्धश्चते तानि स्वीचकार

अथ मल्ला उत्थाय आसनाद् बुद्ध अभिवाद्य निष्क्रान्ता' ।

तस्मिन् समये कुशीनगरे सुभद्रो नाम ब्राह्मण प्रतिवसतिस्म वयसा विंशोत्तर-
शतवत्सरो वृद्धो बहुप्रज्ञ । अश्रुणोत् स 'अद्य रात्रौ श्रमणो गौतमोऽन्तरा यमकशा-
ल्यो परिनिर्वास्यति' । तस्य मनसि अभूत्—“अस्ति च मे धर्मे विचिकित्सा, यां
गौतम एव मे भाव ज्ञातुं प्रभवति । एतर्हि समय तत्र गन्तुम्” ।

अथ तस्यां (एव) रात्रौ कुशीनगरात् निर्गम्य स (यत्र) यमकशालयो
स्थान यत्र च आनन्द तत्र उपसक्रम्य अभिवाद्य च (एकमन्त स्थित) एकमन्त स्थित
(च) त आनन्द एव अवोचत्—“श्रुत मे, श्रमणो गौतम अद्यैव रात्रौ परिनिर्वास्यतीति
अह्य अत्रागत एक प्रश्न प्रष्टुम् । अस्ति मे कात्ताधर्म, लभेय गौतम द्रष्टुं सक्तुद्
विचारयितु मे प्रश्न लभेय द्रष्टु अवकाशम् ।”

निषेधयन् आनन्द प्रत्युवाच—“अल अल सुभद्र । अस्ति भगवत (बुद्धस्य)
काय आवाधा मा पीडय भगवन्तम् ”

पुनरपि सुभद्र द्वितीय तृतीय अपि निरवध्नात् । अश्रुणोत् तथागत —‘लोके
एदुवरपुपपवत् कदाचिदेव दीर्घकालेन तथागतस्य उत्पाद इति प्राटु कात्ता मे
निरारयितु आगतोऽत्र । अस्माकं कुम्भेण दर्शनाय ।’

आनन्द यथाप्रय निषेधयन् प्रत्युवाच—“भगवत काय आवाधा, मा पीडय ।”

अथ बुद्धोऽवोचत्—“अल आनन्द । मा सुभद्र वारय, लभतामोऽत्र कात्ता-
निरारण, न भवन् मे पीडा । स चेत् शोभयति धर्मम् आज्ञाम्यति ।”

अथ आनन्द सुभद्र अवोचत्—“यत् त्वं बुद्धं द्रष्टुं दक्ष्यमि, जानीहि
(गन्ति) अद्य अस्माकं ।”

बुद्धोऽवोचत्— “अल सुभद्र ! अल एतेन विवादेन । यद् अहं जानामि तत् ते भाषिष्ये, शृणु गभीर धर्मं साधुक मनसि कुरु ।”

सुभद्रोऽलभत अववाद, बुद्धः त अवोचत्— “यस्मिन् धर्मे आर्योऽष्टांगिको मार्गो नास्ति, तत्र प्रथमं श्रमणो न लभ्यते, द्वितीयं तृतीयं चतुर्थं श्रमणोऽपि न लभ्यते । यस्मिन् सुभद्रः ! धर्म आर्योऽष्टांगिको मार्गः । तत्र प्रथमं, श्रमणो लभ्यते, द्वितीयं, तृतीयं, चतुर्थं श्रमणोऽपि लभ्यते । अत्रैव सुभद्र ! मे धर्मोऽस्ति आर्योऽष्टांगिको मार्गः, तेन अत्र प्रथमं श्रमणं उपलभ्यते, द्वितीयं, तृतीयं, चतुर्थं श्रमणोऽपि उपलभ्यते । अवौद्धा (तीर्थिका) अन्ये संघा शून्याः श्रमणौ ।”

तस्मिन् काले भगवान् सुभद्रं गाथयाऽवोचत्—

एकोनविंशद्वयसी सुभद्र, यत् प्रात्रजं किंकुशान्तागवेधी ।

बुद्धोऽभव कालत एष यस्माद् वर्षाणि पचाशसमाधिकानि ॥ ७६ (४६) ॥

शील समाधिं प्रज्ञां च केवलं ह्यत्र भाव्यते ।

धर्मन्यायपुतो नास्ति श्रमणो बहिरप्यत ॥ ७७ (५०) ॥

बुद्धः सुभद्रं “अवोचत्— “भिक्षव चेद् आत्मानं सयम्यं विहरेयुः, अशून्यं स्याद् अयं लोकोऽर्हद्भिः ।

तस्मिन् काले सुभद्र आनन्द ! अवोचत्— “श्रमणे गौतम ब्रह्मचर्यं चरता एतर्हि महत् फलस्य अधिगमाय अनुष्ठेयम् । युष्माभिः आनन्द ! तथागतं ब्रह्मचर्यं अनुष्ठितं लभ्येत च (वो) महाफलम् । मया च योयं दृष्टः तथागते ; कान्ता च पृष्टा, तदपि स्यात् महाफलाधिगमाय । एतर्हि तथागतोऽन्तेवासीव मां आदिष्टवान् ।”

अथ स भगवन्तं अवोचत्— “लभेयाहं भन्ते ! बुद्धस्य धर्मे प्रव्रज्यां लभेयाहं उपसम्पदाम् ।”

बुद्धोऽवोचत्— ‘य (खलु) सुभद्र ! अन्यतीर्थे क्व ब्राह्मणं मम धर्मे ब्रह्मचर्यं वाङ्मतिं वस्तु स परिवसति चतुरो मासान् ततः दृष्ट्वा तस्य पुरुषस्य आचरणं, परीक्ष्य तस्य भावः, अनुरूपा मलप्रसादरहिता वृत्तिः च भिक्षव ! मम धर्मे प्रव्रजयन्ति । शीलं सुभद्र ! पुरुषस्य मूलमिति जानीहि ।

ततः सुभद्रोऽवोचत्— “अवौद्धा चेद् अन्यतीर्थिको बुद्धस्य धर्मे चतुरो मासान् परिवसति, तस्य पुरुषस्य आचरणं दृष्ट्वा तस्य भावः अनुरूपा मलप्रसादरहिता वृत्तिः

च परीक्ष्य प्रव्रज्या दीयते, अहं तर्हि अनुरूपया मलप्रसादरहितया वृत्त्या सेवमानं
फत्वारि सवत्सराणि परिवसिष्यामि, अथ लभेयाहं प्रव्रज्याम् ।”

बुद्धः सुभद्रः अवोचत्-“मया पूर्वं पुरुषा अधिकृत्य उक्तम् ।”

सुभद्रोऽथ तस्या एव रात्रौ अलभत प्रव्रज्या उपसम्पदा ब्रह्मचर्ये, दृष्ट एव धर्मे
(काये) स्वयं अभिज्ञाय व्याजहार-तस्य क्षीणं जाति-मरणं उषितं तेन ब्रह्मचर्यं कृतं
करणीयं, उपलब्धा प्रज्ञा नाऽभूत् तस्य पुनर्भवः । तस्या एव रात्रौ न चिरेण स अर्हन्
बुद्धस्य निर्वाणात् प्रथमं अभूत् त्यागतस्य पश्चिमोऽन्तेवासी ।

तस्मिन् काले आयुष्मान् आनन्दः पर्यङ्कं आलव्य बुद्धस्य पृष्ठतः क्रन्दमानः
रुद्धः स्थितो वदति-नाहं आत्मजित्, तथागतं च परिनिर्वाति । कथं अतिक्षिप्रं भगवान्
निर्वाति ? कथं अतिक्षिप्रं महाधर्मोऽन्तर्हीयते ? अहो वत ! अतिक्षिप्रं असंख्यया सत्त्वा
चिरनष्टा भविष्यति अन्तर्हिते लोकचक्षुषि । लब्ध्वाऽपि बुद्धः अनुरूपकं (इदानीमपि)
अहं शैक्ष्यभूमिस्थः, अकृतकरणीयः, बुद्धश्च निर्वाति ।”

जानन् अपि भगवान् साभिप्रायं अपृच्छत्-“कुत्रास्ते एतर्हि आनन्द भिक्षुः ?”

भिक्षुः तथागतं अवोचन्-“बुद्धस्य पृष्ठतः पर्यङ्कं आलव्य क्रन्दमानः आनन्दो
भिक्षुः तिष्ठति-“नाहं आत्मजित्-बुद्धश्च निर्वाति ।”

बुद्धोऽवोचत्-“अल्ल आनन्द ! मा शुचः सा परिदेव्य, तीव्ररात्रते आनन्दं मैत्रेण
अद्वयेन अप्रमाणेन सायकर्मणा मैत्रेण वाक्कर्मणा मैत्रेण अद्वयेन मनस्कर्मणा अत्र प्रत्यु
पस्थितः । इह पुरोऽसि त्वं आनन्द देवेषु मारुतगणेषु यमगणत्राणण्येषु वा न सोऽपि
पुरेण त्वया सममनः । प्रसन्नः अनुपुच्छः प्राप्स्यसि न चिरेण मार्गम् ।”

रूपता अस्ति चक्रवर्त्तीति अतृप्ता भवति । राज्ञा चक्रवर्त्ती यदा तिष्ठति निरीदति
 उत्तिष्ठति शेते वा, तदा देशाभ्यतरे अमात्यजना सर्वे उपसंक्रमन्ति राज्ञो दर्शनेन
 च आत्मानसो भाषितेनाऽपि आत्मानस अभिरूपता विलोकनेनाऽपि अतृप्ता भवन्ति ।
 राज्ञा चक्रवर्त्तिन इमे चत्वार आश्चर्याद्भुताधर्मा एतर्हि आनदेऽपि मे सति ।

“इमे ऽपि चत्वारोविशेषाआनदे । कतमे चत्वारो धर्मा आनदे ? सचेद्
 भिक्षु परिपदि आनदं उपसक्रामति दर्शनेन सा आत्तमना भवति, धर्मभाषते,
 तर्हि श्रुत्वा आत्तमना भवति । तस्य रूपदर्शनेन तस्य धर्माववादश्रवणेन अतृप्ता
 एव भवति । पुनश्च आनदं स चेद् भिक्षुपरिपदि०१०उपासकपरिपदि०१०उपासि-
 कापरिपदि वा उपसक्रामति दर्शनेन आत्तमना, धर्म भाषते चेत् श्रवणेनाऽपि
 आत्तमना अभिरूपदर्शनेन धर्मदेशनाश्रवणेन (च) अतृप्ता भवति । इमे संति
 आनदे चत्वार आश्चर्यादभुता धर्मा ।

अथ आयुष्मान् आनन्दो दक्षिणासं ईपद् विवृत्य दक्षिणजानु न भूमौ
 निपात्य बुद्ध अवोचत्—“पूर्वं भगवन् चतुर्भ्यो दिग्भ्यः श्रमणा बहुप्रज्ञा सूत्र-विनय-
 पडिता शुद्धशीला सुकर्माण उपसक्रामति भगवन्त पर्युपासनाय । अहं स्वयं
 अभिवाद्य तान् अपि अभिवादापयामि पर्युपासापयामि । परिनिर्वाते बुद्धे ते पुनः
 दर्शनं न लब्ध्वा किं करिष्यन्ति ?

बुद्धोऽवोचत्—“अल्पोत्सुका आनद ! यूयं भवथ । चत्वारि इमानि आनन्द !
 कुलपुत्राणां दर्शनीयानि स्थानानि । कतमानि चत्वारि ?— (१) इह बुद्धो जात
 इति प्रथमं श्राद्धानां कुलपुत्राणां सर्वेजनीयं दर्शनीयं प्रथमं स्थानं, यद् दृष्ट्वा
 स्मृत्वा अविस्मृत्य मनसि ते श्रद्धा उत्पादयिष्यति । (२) इह बुद्धं प्रथमं मार्गं
 उपलब्धवान् इति द्वितीयं स्थानं सर्वेजनीयं दृष्ट्वा स्मृत्वा अविस्मृत्य मनसि
 श्रद्धा उत्पादयिष्यति । (३) इह बुद्धेन धर्मचक्रं प्रवर्त्तितं इति तृतीयं स्थानं
 सर्वेजनीयं दृष्ट्वा स्मृत्वा अविस्मृत्य मनसि श्रद्धा० उत्पादयिष्यति । (४) इह
 बुद्धं परिनिर्वातं इति चतुर्थं स्थानं सर्वेजनीयं दृष्ट्वा स्मृत्वा अविस्मृत्य मनसि श्रद्धा०
 उत्पादयिष्यन्ति परिनिर्वाते मयि कुलपुत्रा कुलकुमारिकाश्च ‘इह बुद्धो जात’ इति
 अनुस्मृत्य पुण्यलाभिन, ‘इह बुद्धेन मार्गं उपलब्धो दिव्यशक्तिश्च, ‘इह धर्मचक्रं
 प्रवर्त्तितं लोकानां विमुक्तये’, ‘इह बुद्धं धर्मं अवस्थाप्य परिनिर्वातं’ इति ते
 उपसक्रामिष्यति । इमानि स्थानानि उपागम्य स्तूपानां विहारानां पूजां च कृत्वा

अथ बुद्ध आनन्द अवोचत्— ‘मयि परिनिवृत्ते आगार विहाय चतुर्मागपिप्पशाक्यकुलोद्गता अनायासेन प्रव्रज्यालाभिर्नो भवेयु । अन्यतीर्थिका ब्राह्मणा अपि प्रव्रज्यार्थमागता. चतुर्णां मासानां परिवास विना अनागार्या प्रव्रज्या न लभेरन् । तत् कस्मात् ? भिन्न हि तेपा आचार्यक, अपरिवासे तेपा पूर्वा दृष्टि उत्पद्यत ।’

अथ आनन्दो दीर्घं अभिवाद्य अजलिं प्रणाम्य बुद्ध अवोचत्— ‘परिनिवृत्ते बुद्धे अशुश्रूषुणा ह्यग्नेन भिक्षुणा सह कथं वर्तितव्यम् ?’

बुद्धोऽवोचत्— “मयि परिनिवृत्त आनन्द । स चेत् ह्यग्नौ नानुरूप आचरेत् नादेशं पालयेत्, तर्हि युष्माभिः सभूय तस्य ब्रह्मदण्डो दातव्यः — सर्वे क्षुभिनाऽसौ वक्तव्यः, न चानुशासितव्यः ।”

अथ आनन्द पुनः बुद्ध अवोचत्— “परिनिवृत्ते बुद्धे स चेत् मातृमामौ दर्शनार्थं उपसक्रमेत तस्मिन्सह, कथं प्रतिपत्तव्यम् ।

बुद्धोऽवोचत्— “अदर्शनं आनन्द ।

आनन्द पुनरवोचत्— “दर्शनं चेत् कथं प्रतिपत्तव्यम् ?”

बुद्धोऽवोचत्— ‘अनालापः परस्परम् ।’

आनन्द पुनरवोचत्— ‘आलापश्चेत् कथं प्रतिपत्तव्यम् ?’

बुद्धोऽवोचत्— ‘आमनश्चित्तं पर्येषदपितव्यम् । स्याद् आनन्द युष्माकं ‘परिनिवृत्तं बुद्धं न पुनः न शान्ता तथी ।’ न खलु एव द्रष्टव्यम् । बोधिलोभनं प्रभृतिभ्यो मया दर्शितं मया विनियमश्च ज्ञेयः, सर्वोऽग्निः शास्ता । आकाशमात्रं आनन्द । इतः परं मया न द्रष्टव्यं किञ्चित् शिन्त्येतानि मनुजवन्तु । सर्वे भिन्नं परस्परं सम्मोदमाना आगारात् प्रव्रज्य परस्परं सम्मोदमाना अनुमोदमाना अस्मिन् धर्मे विहरन्तु ।

तदाऽपि ते भिक्षव तूष्णीं अभूवन् । अथ आनन्द बुद्ध अवोचत्-“एवं दृष्ट्वा
अहं प्रसन्न, अस्मिन् सघे सर्वे एव अभिप्रसन्नाः, नास्ति एकस्याऽपि भिक्षो बुद्धे
धर्मे सघे वा कांक्षा, मार्गे वा विचिकित्सा ।

बुद्धोऽवोचत्-अहं अपि आनन्द । स्वयं जानामि, एतर्हि अस्मिन् सघे यः
पश्चिमरुः भिक्षुः स द्रष्टव्योऽस्तीति श्रोतुमाप्नुतः । अविनिपातधर्माः सप्तकृत्वः स परमं
आगम्य दुःखस्यान्तं करिष्यति ।”

अथ खलु भगवान् तदा व्याकरोत्-“द्वादश श्रावकशतानि लप्स्यन्ते मार्फलम् ।”

अथ भगवान् उत्तरासंगतः सुवर्णं वर्णं बाहुं निस्सार्य तान् भिक्षून् अवोचत्-
“तथागतस्य दर्शनं लोके कदाचिदेव भवति यथा उदुवरपुष्पं कदाचिदेव प्रादुर्भवति ।

अथ इममेव अर्थं विदित्वा भगवान् गाययाऽवोचत्—

अरुणं वर्णं बाहुं निस्सार्य बुद्धः प्रादुरकरोद् अद्भुतं निमित्तम् ।

आगतुकाः संस्कारा अनित्या उत्पद्यन्ति विनश्यन्ति मा प्रमादेथाः ॥ ७८ (५१) ॥

तस्माद् भिक्षवः अप्रमादेन समादपयथ । नाहं प्रामदं, तेन सम्यक् संबुद्धः
असंख्येयगुणं ज्ञातः “व्ययधर्माः संस्काराः”, अप्रमादेन सम्पादयेथा-इयं अस्ति
तथागतस्य परिचया वाग् ।

अथ खलु भगवान् प्रथमं ध्यानं समापद्यत, प्रथमाद् ध्यानाद् उत्थाय
द्वितीयं ध्यानं समापद्यत, द्वितीयाद् ध्यानाद् उत्थाय तृतीयं ध्यानं समापद्यत
तृतीयाद् ध्यानाद् उत्थाय चतुर्थं ध्यानं समापद्यत, चतुर्थाद् ध्यानाद्
उत्थाय शून्यायतन-आकाशानत्यायतन ध्यानं [समापत्तिः] समापद्यत, शून्यायतन
ध्यानाद् उत्थाय विज्ञानायतनध्यानं (समापत्तिः) समापद्यत, विज्ञानध्यानाद् उत्थाय
आर्किचन्यायतन ध्यानं (समापत्तिः) समापद्यत आर्किचन्यायतन ध्यानाद् उत्थाय
नैव संज्ञानां संज्ञायतनं ध्यानं (समापत्तिः) समापद्यत, नैव संज्ञानां संज्ञायतनं ध्यानाद्
उत्थाय संज्ञावेद्यितनिरोधं समापद्यत ।

अथ खलु आनन्द आरुप्यन्तं अनुरुद्धं अपृच्छत् परिनिवृत्तं भन्ते । भगवान्
इति । अनुरुद्धोऽवोचत् आनन्द, भगवान् एतर्हि, संज्ञावेद्यितनिरोधं समापन्न
मया पूर्वं बुद्धात् श्रुतं-चतुर्थं ध्यानेभ्य उत्थाय तथागतं परिनिर्वातीति ।

अथ भगवान् संज्ञावेद्यितनिरोधं ध्यानात् (० समापत्तेः) उत्थाय नैव संज्ञानां
संज्ञायतनं ध्यानं समापद्यत, नैव संज्ञानां संज्ञायतनं ध्यानाद् उत्थाय आर्किचन्य

ध्यान, ० विज्ञानायतनध्यानाद् उत्थाय आकाशायतन ध्यान, आकाशायतनध्य
 उत्थाय चतुर्थं ध्यान, चतुर्थाद् ध्यानात् उत्थाय तृतीय ध्यान, तृतीयाद् ध्य
 उत्थाय द्वितीय ध्यान द्वितीयाद् ध्यानात् उत्थाय प्रथम ध्यान समापद्यत, प्रथ
 ध्यानात् उत्थाय द्वितीय ध्यान ० चतुर्थं ध्यान समापद्यत, चतुर्थात् ध्यानात् समु
 भगयान् परिनिर्वृत ।

तस्मिन् काले महाभूमिचालोऽभूत्, देवेषु मानुषेषु महाभय उदपादि,
 भवेषु नारकेषु सूर्ये चन्द्रमसि (च) अवभासोऽभूत् । अनवभासितानि स्था
 अपि महावभासं श्रुत् भन्त, सर्वे परस्परं अपश्यन् परस्परं समवदन्—“अमुक ।
 अत्र जातः, अमुकः पुरुषः अत्र जातः । अयं अवभासः सर्वत्र देवावभासः
 प्रणीतः । तस्मिन् काले तुषितदेवालोकाद् दिव्यानां मदारपुष्पाणां उत्पलपुष्पाणां
 पुष्पाणां कुमुदपुष्पाणां पुण्डरीकपुष्पाणां वृष्टिः तथागतस्य सघस्य च उपरि अ
 दिव्यानां पुनश्च मुचिलिङ्गं (पुष्पाणां) वृष्टिः बुद्धस्य सघस्य च उपरि जाता ।

परिनिर्वृतं बुद्धं ब्रह्मादेवराज आकाशे (स्थितः) आभ्यासाद्ये अभिषिक्तः ।

सर्वं यत् तिष्ठेत्स्यन्ति भूता लोके समुच्छ्रयम् ।

अयं तावदशो बुद्धो लोके त्वमिति पुन्यगतः ॥७६॥ १० ॥

तथागतो महावीरो त्वमया दिव्यः शक्तिमान् ।

चिरम्यतिरोऽपि भगवान् परमे तर्हि परिनिर्वृतः ॥७७॥ १३ ॥

अथ शत्रो देवानामिन्यो गायत्र्या भाषत —

अथ भिक्षुः उपवान् गाथां अभाषत—

अप्रमत्तो न चित्तो न स्वयं संयम्य प्रज्ञा मनुतिष्ठति ।

अद्वेषश्चासल्लीनो विरागाद् न ह्यनुत्तरः ॥८४॥१७॥

अथ भिक्षुरानन्दो गाथां अभाषत—

देव मानुषयो भीषणक तदासीत् लोमहर्षणम् ।

सर्वाकारवरोपेतो यदा बुद्धं सुनिवृत्तः ॥८५॥१८॥

अथ वीरा देवता च गाथां अभाषत—

तायिना वचितो लोकः सत्त्वा नित्य तमोवृता ।

न पुनर्बुद्धं द्रक्ष्यति शाक्य सिंहं नरवीरम् ॥८६॥१९॥

अथ गुह्य संकेतबलो जन च गाथां अभाषत—

ताय लोको न परो ब्रह्मलोको देवा मानवा च ।

न पुनर्बुद्धं द्रक्ष्यन्ति शाक्य सिंहं नरवीरम् ॥८७॥२०॥

अथ बुद्धमाता सहामाया गाथां अभाषत—

जातो बुद्धो लु विनी वने मार्गस्तस्य सुविस्तृतः ।

मूलस्थान परावृत्तो त्यक्त्वा काय अनित्यकम् ॥८८॥२१॥

अथ यमक शालदेवता गाथां अभाषत—

बुद्धे भविष्यति कदा पुनरकालकुसुमवृष्टिः ।

पूर्णं पुण्यो दशबल तथा गतो (हि) निवृत्तः ॥८९॥२२॥

अथ शालवन देवता गाथां अभाषत—

शुभं धन्यमिदं स्थानं बुद्धोऽत्र समजायत ।

प्रवीर्त्तति धर्मचक्रं इह चात्र सुनिवृत्तः ॥९०॥२३॥

अथ देवराजश्च गाथां अभाषत—

तथागतोऽनुत्तरं प्रज्ञं सदावोचदनित्यताम् ।

दुःखात् सत्त्वान् मोचयित्वाऽन्त्ये निर्वाणं माविशत् ॥९१॥२४॥

अथ त्रायस्त्रिंशः (यिन्-ली) देवराजश्च गाथां अभाषत—

सदा कोटिषु कल्पेषु मार्गो भवत्यनुत्तरः ।

तत्रान्नं सत्त्वान् मोचयित्वाऽन्त्ये निर्वाणं माविशत् ॥९२॥२५॥

अथ ग्रीष्मदेवराजो गाथां अभाषत—

पश्चिम चीवर मिद छादयति तथा गतकायम् ।

सबुद्धे परिनिवृत्ते चीवर कस्य दीयताम् ॥६३॥६६॥

अथ तुषित देव राजश्च गाथा अभाषत—

अत्राय पश्चिम काय स्फुधायतन विनश्यति ।

वेदना न सुप्ताऽदुःखा न च मृत्युजरादुःखम् ॥६४॥६७॥

अथ स्वनिर्मित वश वर्ति देवराजश्च गाथा अभाषत—

बुद्धोऽस्याम पर रात्रौ शयानो दक्षिण पार्श्वे ।

एतस्मिन्नेव शालवने शाक्य सिंह सुनिवृत्त ॥६५॥६८॥

अथ परिनिर्मित वशवर्ति देवराजश्च गाथा अभाषत—

लोको नित्य तमस्यति चद्र पतति तारक राज ।

आवृणोति ह्यनित्यता प्रज्ञा मर्यं सु निवृत्ते ॥६६॥६९॥

अथ भिक्षवश्च गाथे अभाषन्त—

बुद्बुद्धोपमरे काये भगुरे न, सुखी भवेत् ।

वस्त्रमायोऽपि बुद्धस्य सोऽनित्य इव नष्ट भाव ॥६७॥७०॥

वस्त्र कायश्च पुद्गलानां तेषां नान्या निवर्तिता ॥६८॥७१॥

परिनिवृत्तु बुद्धे न भिन्नव कन्त परिदेवयन्तो भूमौ प्रपतति आवर्तन्ते
आत्मान् अस्मयस्य स वाप्य क्रोधाति । तवागत परिनिवृत्त । कथं भगवान् अतिशिप्र
परिनिवृत्त ॥ कथं अनिन्निप्र महावर्मोऽतद्दिव । कथं अनिन्निप्र सन्वाना चिरविनाश ।

परिनिवृत्त ० छिन्न सर्प इव आवर्तन्ते विवर्तन्ते, किं कर्तव्यमिति न जानन्ति ।
एतस्मिन् काले देवता अपि सर्वत्र आकाशे परि धावन्त्य ० ।”

अथ ते भिक्षव यावत् प्रातः सर्वा रात्रिं धर्म्या कथा अकथयन् । अनुरुद्ध
आनन्दं आमंत्रयामास—गच्छ कुशी नगरं प्रविश्य मल्लान् आरोचय—‘परिनिवृत्तो
भगवान् यस्ये दानीं कालं मन्यध्वे ।

अथ आनन्द उत्थाय बुद्धस्य पादौ अभिवाद्य एकेन भिक्षुणा सार्धं क्रन्दमान.
नगरं प्राविशान् । तत्र अपश्यत् पंचमल्लं शतानि सस्थागारे सन्नपतितानि केनचित्
करणीयेन ते मल्ला आनन्द आगत दृष्ट्वा उत्थाय सम्मोद्य पादौ अभिवाद्य स्थिता
आनन्द अबोचन् “कथं भन्ते एतर्हि अतिप्रा आगत ?”

आनन्द प्रत्युवाच—“हितकामो व एतर्हि प्रातरागत. । तथागतो ऽतीतायां रात्रौ
परिनिवृत्त इति जानीथ, यस्येदानीं कालं मन्यध्वे ।”

अथ एदं वचनं श्रुत्वा मल्लेषु न कोऽपि न क्रन्दति, अश्रूणि विमोचयन् न
वदति “कथं अतिक्षिप्रं बुद्धं परिनिवृत्त । कथं अतिक्षिप्रं लोकचक्षुरन्तिर्हितम् ॥

आनन्दे तां प्रत्युवाच—“अल अल भद्रमुत्ता मा शोचथा. ।
यत् जातं सस्कृतं तत् मा रूयतु मा विनश्यतु इति कुतोऽत्र लभ्यं । प्रागेव बुद्धेन
आख्यातं—‘जातस्य ध्रुवो मृत्यु सर्वे. प्रियै विप्र योग न सदा स्थिति ।

अथ ते मल्ला एकमेक ऊचुः—तेन सर्वे सन्नपत्य सर्वेण गधमालेन
बहुविधेन नृत्यगीतेन च सार्धं गच्छेम यमकं शालयो (स्थानम्) ।”

शरीरं पूजयन्त एकं दिनं व्यतिनामप्य बुद्धस्य शरीरं पर्यङ्के संस्थाप्य मल्ल-
कुमारैः चतुष्कोणतः पर्यङ्के उत्थाप्य धूपं धूपयन्त पुष्पाणि विक्रीदन्तो नृत्येन गीतेन
पूजयन्त पुरस्तिमेन द्वारेण नगरं प्रविश्य बोधिषु ज्ञानपदिकैः जनैः सक्रियमाणं शरीरं
(गृहीत्वा) पश्चिमेन द्वारेण नगरात् निष्क्रम्य उच्चविशेषं स्थाने धस्याम इति विनि-
श्चित्य मल्ला स्वग्रह उपगम्य गधमालां चादाय नाना विधेन नृत्यगीतेन सार्धं यमकं
शालयो स्थाने (बुद्धस्य) शरीरं पूजयन्त एकं दिनं व्यतिनामयामासु । बुद्धस्य शरीरं
पर्यङ्कं आरोप्य मल्ला पर्यङ्कं उच्चारयिष्याम इति । त्रिचार्यं पर्यङ्कं उच्चारयितुम् ना
शक्नुवन् । तदा आयुष्मान् अनुरुद्धो मल्लान् अबोचत्—“अल वो मा आयासयथ
अन्यथा एतर्हि देवताना अभिप्रायं पर्यङ्कोच्चारये ?” मल्ला अबोचन्—“को देवताना
अभिप्रायं एतर्हि पर्यङ्कोच्चारये ?”

अथ ग्रीष्मदेवराजो गाथां अभामत—

पश्चिम चीवर मिद छादयति तथा गतकायम् ।

सबुद्धे परिनिवृत्ते चीवर कस्य दीयताम् ॥६३॥६६॥

अथ तुषित देव राजशच गाथा अभामत—

अत्राय पश्चिम काय स्कधायतन विनश्यति ।

वेदना न सुखाऽदुःखा न च मृत्युजरादुःखम् ॥६४॥६७॥

अथ स्वनिर्मित वश वर्ति देवराजशच गाथा अभामत—

बुद्धोऽग्याम पर रात्रौ शयानो दक्षिण पार्श्वे ।

एतस्मिन्नेव शालवने शाक्य सिंह सुनिवृत्त ॥६५॥६८॥

अथ परिनिर्मित वशवर्ति देवराजशच गाथा अभामत—

लोको नित्य तमस्यति चद्र पतति तारक राज ।

आयृणोति ह्यनित्यता प्रज्ञा सूर्य मु निवृत्ते ॥६६॥६९॥

अथ भिक्षवश्च गाथे अभामन्त—

बुद्बुदोपमके काये भगुरे क, सुखी भवेत् ।

वज्रफायोऽपि बुद्धस्य सोऽनित्य इव नष्ट भाक ॥६७॥७०॥

वज्र कायश्च बुद्धानां तेषां नान्या निवर्तिता ॥६८॥७१॥

परिनिवृत्तु बुद्धे न भिन्नव कन्त परिदेवयन्नो भूमौ प्रपतति आवर्तन्ते
आत्मान् असमस्य स चाप्य क्रोशति । तथागत परिनिवृत्त । कथं भगवान् अतिशिष्य
परिनिवृत्त ॥ कथं अतिनिप्र महावर्मोऽन्तर्हित । कथं अतिक्षिप्र सन्वाना चिरप्रिनाश ।
लोमचत्तु विनष्टम् । ते जिन्न मलो भग्नशाखो महावृत्त इव जिन्न सूर्यद्रव्य

परिनिवृत्त. ० छिन्न सर्प इव आवर्तन्ते विवर्तन्ते, किं कर्तव्यमिति न जानन्ति ।
एतस्मिन् काले देवता अपि सर्वत्र आकाशे परि धावन्त्य. ॥ १”

अथ ते भिक्षुः यावत् प्रातः सूर्या रात्रि धर्म्या कथा अकथयन् । अनुरुद्ध
आनन्दं आमंत्रयामास—गच्छ कुशी नगरं प्रविश्य मल्लान् आरोचय—‘परिनिवृत्तो
भगवान् यस्ये दानीं कालं मन्यध्वे ।

अथ आनन्द उत्थाय बुद्धस्य पादौ अभिवाद्य एकेन भिक्षुणा सार्धं क्रन्दमानं
नगरं प्राविशन् । तत्र अपश्यत् पंचमल्ल शतानि सस्थागारे सन्निपतितानि केनचित्
करणीयेन ते मल्ला आनन्द आगतं दृष्ट्वा उत्थाय सम्मोद्य पादौ अभिवाद्य स्थिता
आनन्द अवोचन् “कथं भन्ते एतर्हि अतिप्रग आगत १”

आनन्द प्रत्युवाच—“हितकामो व एतर्हि प्रातरागत । तथागतो ऽतीताया रात्रौ
परिनिवृत्त इति जानीथ, यस्येदानीं कालं मन्यध्वे ।”

अथ एदं वचनं श्रुत्वा मल्लेषु न कोऽपि न क्रन्दति, अश्रूणि विमोचयन् न
वदति “कथं अतिक्षिप्रं बुद्धं परिनिवृत्त ! कथं अतिक्षिप्रं लोकचक्षुरन्तिर्हितम् ॥

आनन्द तान् प्रत्युवाच—“अलं अलं भद्रमुक्त्वा मा शोचथा ।
यत् जातं संस्कृतं तत् मा रूढ्यतु मा विनश्यतु इति कुतोऽत्र लभ्यं । प्रागेव बुद्धेन
आख्यात—‘जातस्य ध्रुवो मृत्युः सर्वे प्रिये विप्रयोगः न सदा स्थितिः ।

अथ ते मल्ला एकमेक ऊचुः—तेन सर्वे सन्निपत्य सर्वेण गंधमालेन
बहुविधेन नृत्यगीतेन च सार्धं गच्छेम यमकं शालयो (स्थानम्) ।”

शरीरं पूजयन्त एकं दिनं व्यतिनामप्य बुद्धस्य शरीरं पर्यङ्के संस्थाप्य मल्ल-
कुमारैः चतुष्कोणतः पर्यङ्के उत्थाप्य धूपधूपयत पुष्पाणि विकिदन्तो नृत्येन गीतेन
पूजयन्त पुरस्तिमेन द्वारेण नगरं प्रविश्य वीथिषु जानपदैकैः जनैः सतक्रियमाणं शरीरं
(गृहीत्वा) पश्चिमेन द्वारेण नगरात् निष्क्रम्य उच्चविशेषं स्थाने धस्याम इति विनि-
श्चित्य मल्ला स्वग्रह उपगम्य गंधमालां चादाय नाना विधेन नृत्यगीतेन सार्धं यमकं
शालयो स्थाने (बुद्धस्य) शरीरं पूजयन्त एकं दिनं व्यतिनामयामासु । बुद्धस्य शरीरं
पर्यङ्कं आरोप्य मल्ला पर्यङ्कं उच्चारयिष्याम इति । त्रिचार्यं पर्यङ्कं उच्चारयितुम् ना
शक्नुवन् । तदा आयुष्मान् अनुरुद्धो मल्लान् अवोचत्—“अलं हो मा आयासयथ
अन्यथा एतर्हि देवतानां अभिप्रायः पर्यङ्कोच्चारणे ?” मल्ला अवोचन्—“को देवतानां
अ-

अनुरुद्धोऽवोचत्—वय (भगवत) शरीर गधेन माल्येन नृत्येन गीतेन सत्कुर्वन्त एक दिन व्यतिनाम्य बुद्धस्य शरीर पर्यंक आरोग्य ० धक्ष्याम इति वोऽभिप्राय । सप्त दिनानि गधेन माल्येन नृत्येन गीतेन च सत्कृत्य पूजयित्वा बुद्धस्य शरीर पर्यंक आरोग्य मल्लकुमारै पर्यंक चतुष्कोणत उत्थाय धूप धूपयत पुष्पाणि विकिरन्त विकिरन्तो नृत्येन गीतेन च शरीर सत्कुर्यन्त पुरस्तिमेन द्वारेण नगर प्रविश्य वीथिपु जान पदिकै जनै सत्क्रियमाण उत्तरेण द्वारेण नगरात् निष्क्रम्य नदीं हि एयवतीं उप सक्रम्य मुकुट ववने चैत्ये धक्ष्याम' इति अय देवताना अभिप्राय येन पर्यंको नोच्चरति ।

मल्ला अवोचन्—' साधु भन्ते, यथा देवताना अभिप्राय तदैव भवतु ।'

अथ मल्ला एकमेक ऊचु —' आयाम वय नगर प्रविश्य रथ्या वीथीश्च सत्कृत्य मार्गश्च सम्मार्ज्य उदकेन निषिच्य धूप धूपयित्वा इहागम्य सप्त दिनानि शरीर पूजयिष्याम अथ मल्ला सहैव नगर रथ्या वीथीश्च सत्कृत्य मार्गश्च सम्मार्ज्य धूप धूपयित्वा नगरात् निष्क्रम्य यमक शालयो स्थान उपसक्रम्य गध पुष्पै नृत्येन गीतेन शरीरपूजयन्त सप्तदिनानि व्यतिनामयामासु तत सायाह समये बुद्धस्य शरीर उत्थाय पयके निवाय मल्लकुमारै चतुर्षु कोणेषु उद्वाह्यध्वजै सह धूपयन्त पुष्पाणि विकिरन्तो नानाविधेन नृत्येन गीतेन पुरस्तान् पशवान्च अनुगच्छन्त स गौरव निन्यु । तस्मिन् काले शरीरस्य उपरि त्रायन्त्रिशा देवा मदरा पुष्पाणि उत्पल ० पद्म ० कुमुद ० पु डरीक पुष्पाणि दिव्यनि चदन काष्ठ चण्डालानि रथ्यासु मार्गेषु सर्वत्र विकिरति दिव्यानि गीतानि च देवता गायति ।

अथ मल्ला एव मेरु उवृ -तन अन मानुषे मगीतै दिव्येन संगीते नैव शरीरस्य पूजा भवतु ।

आनन्द. प्रत्युवाच—“सम्मुखात् मया बुद्धस्य श्रुतं सम्मुखात् बुद्धस्य प्रतिगृहीतं तथा गतस्य शरीरे तथा प्रतिपत्तव्यं यथा राज्ञः चक्रवर्तिनः शरीरे प्रति पद्यते ।”

पुनश्च त आनन्द अबोधन्—“कथां भन्ते ।” राज्ञः चक्रवर्तिनः शरीरे प्रति पद्यते ?”

स प्रत्युवाच—“आर्यस्य राज्ञः शरीरं प्रथमं गन्धोदकेन स्नपयति, तस्य शरीरं नवेन कार्पासेन वेष्टयति, पञ्चभिः युगशतैः दुष्यैः परिवेष्टयति । वेष्टयित्वा शरीरं सुवर्णं द्रोण्या निधाय तैलेन पूरयित्वा तां सुवर्णं द्रोणीं उत्थाप्य द्वितीयस्यां आयस्या महा द्रोण्यां प्रतिपद्य तां च गन्धं चन्दनं द्रोण्यां प्रतिपद्य अन्तर्बहिरुभयथा सर्वं गन्धानां चितकं कृत्वा तस्योपरि धापयति । समाहार्यं च शरीराणि (अस्थीनि) चातुर्महापथे स्तूपं कारयति स्तम्भं उच्छ्रापयति चित्राणि लवयति । (ये) ते पथिका राज्ञः स्तूपं द्रक्ष्यन्ति शासने चित्तं प्रसादयिष्यन्ति । (तत् तेषां) बहु हिताय भविष्यति । आनन्द । युष्माभिः मे शरीरं पूर्वं गन्धोदकेन स्नपयितव्यं नवेन कार्पासेन शरीरं वेष्टयित्वा पञ्चभिः दुष्यैः युगशतैः च परिवेष्ट्य तच्छरीरं सुवर्णं द्रोण्यां सस्थाप्य तैलेन पूरयित्वा उत्थाप्य (तां) सुवर्णं द्रोणीं अपरस्या आयस्या महा द्रोण्यां प्रतिपद्य (तां च) चन्दनं काष्ठेन आवृत्य अन्तर्बहिरुभयथा सर्वं गन्धानां चितकं कृत्वा तस्योपरि तत् (शरीरं) धापयितव्यं समाहार्यं च शरीराणि (अस्थीनि) चातुर्महापथे स्तूपं कारयितव्यं स्तम्भं उच्छ्रापयितव्यं चित्राणि लवयितव्यानि । (ये) ते पथिका बुद्धस्य स्तूपं द्रक्ष्यन्ति तथा गतस्य धर्मराजं मार्गे चित्तं प्रसादयिष्यन्ति । ते पुण्यलाभिनो भविष्यति, कालं कृत्वा स्वर्गं लप्स्यन्ते प्राप्स्यन्ते च मार्गं (प्राप्तं) जनम् ।”

अथ (ते) मल्ला एकमेकं अबोधन्—“तेन हि वयं नगरं गत्वा समाहरेमः चितकं साधनानि गन्धं पुष्पाणि कार्पासानि शवः द्रोणीं तैलं श्वेतानि दुष्यैः (युगां) नि ।”

अथ मल्ला सदैव नगरं प्रविष्य चितकसाधनानि समाहृत्य मुकुटं वभन चैत्यं उपसक्रम्य परिशुद्धेन गन्धोदकेन बुद्धस्य शरीरं स्नपयित्वा नवेन कार्पासेन शरीरं परिवेष्टय पञ्चभिः दुष्यैः (युगं) शतैः तद् वेष्टयित्वा सुवर्णं द्रोण्या निधाय तैलेन प्रपूर्य (तां) सुवर्णं द्रोणीं उत्थाप्य अपरस्यां महा द्रोण्यां प्रतिपद्य तां च चन्दनं काष्ठं द्रोण्या निधाय (तां) अन्तर्बहिरुभयथा सर्वगन्धानां चितकं कृत्वा

अथ लो- ऊ (१) नाम मल्लाना महाराजो महोल्का गृहीत्या 'बुद्ध-शरीर
अग्निं दास्याम' इति अग्निं अदात्, न चाग्निं प्रज्ज्वलित । अथ अन्येऽपि केचन
मल्ल प्रमुखा उपगम्य अग्निं अदु, न पुन अग्निं प्रज्ज्वलित । अथ (आयुष्मान्)
अनुरुद्धो मल्लान् अवोचत्—

अल अल भद्रमुखा, यूय ज्वालयथ, न च अग्निं ज्वलति देवताना
अभिप्रायेण ।”

मल्लाश्चाऽपृच्छन्— “क (पुन) भदन्त, देवताना अभिप्राय, येन
अग्निं न ज्वलति ? ता अनुरुद्धोऽवोचत्— देवता अभिप्रयति यत् (आयुष्मान्)
महाकाश्यप सार्वं पचमात्रं श्राकशते पापात् जनपद (चारिका) चरमाण
एतर्हि अर्धमार्गं प्रतिपन्न, तेन न ज्वलेत् अग्निं यावद् (आयुष्मान् महाकाश्यप)
बुद्धस्य शरीरं न पश्येत । एनमभिप्रायं विदित्वा देवतानानुमन्यन्ते अग्ने ज्वलन्तम् ।

मल्लाश्च तेषा अभिप्रायं अनुसर्तुं श्रवाञ्चन । तदा (आयुष्मान्) महा
काश्यप सार्वं पचमि भित्तुशते पावाकुशीनगरयो अर्धे मार्गे प्रतिपन्नो भवति ।
अथ (गत्तु) मार्गऽन्यतरं निर्गन्धं श्रावकं मन्दारपुष्पं आदाय आगच्छति । अथ
(आयुष्मान्) महाकाश्यप दूरत एव आगच्छन्तं निर्गन्धं द्रष्ट्वा उपसक्रम्य
अपृच्छन्— क्व आगच्छसि ?

स प्रत्युवाच— कुशीनगरान् आगच्छामि ।”

(आयुष्मान्) काश्यप पुन अपृच्छन्— अपि (आवस) जानामि

अथ तस्यां परिवदि सुभद्र. नाम शाक्य पुत्र (अभूत स) तान् भिक्षून निवार्य अवोचत्— अल आवुसा. । मा शोचथा, परिनिवृत्ते भगवति सुमुक्ता. वय । तेन स्थविरेण महा श्रमणेन सर्वदा वयं उपद्रुता अभूम— इदं व' कृप्यते इदं व' न कृप्यत इति । इतः परं वय यदिच्छाम. तत् करिष्याम ।

तत् श्रुत्वा (आयुष्मान्) महाकाश्यप दुःखी दुर्मना तान् भिक्षून अवोचत्— “क्षिप्रं सहरत पात्र चीवर गच्छेम इदानीं यमक शालयो आदहनात् पूर्वं एव पश्येम बुद्ध [भगवन्तम्] ”

अथ ते भिक्षव. श्रुत्वा महाकाश्यपस्य वचनं उत्थाय (आयुष्मान्) काश्यप अन्वगच्छन्, उपसंक्रम्य च कुशीनगर नद्या हिरण्यवत्या तीरे दिव्य मुकुट (मुकुट वधन) चैत्य उपगता ।

अथ ते (आयुष्मान्) आनन्द अभिवाद्य एक मन्त स्थिता आनन्द अवोचन्— इच्छाम एक पार्श्वं शरीरस्य द्रष्टुं, तद् अवगध शक्यं च ।

आनन्द प्रत्युवाच—“अवगधमपि दुष्कर द्रष्टुं यत् बुद्धस्य शरीर गधोदकेन स्नपयित्वा पचभि कार्पास दुष्य शतैः च परिवेष्य सुवर्णं द्रोण्यां आयस्यां द्रोण्यां सुगध चदन काष्ठ चितके च प्रक्षिप्य अन्तर्वहिर्धा आच्छाद्य स्थापितम् । तेन बुद्धस्य शरीर दुष्करं द्रष्टुम् ।”

(आयुष्मान् महा) काश्यप त्रि अपृच्छत् आनन्दं च तथैव प्रत्युवाच— “बुद्धस्य शरीर दुष्कर द्रष्टुम् ।”

अथ (आयुष्मान्) महा काश्यप गध चितक उप संक्रान्तः । तस्मिन् काले द्विगुण द्रोण्यभ्यन्तरे निक्षिप्तस्य बुद्ध शरीरात् भिन्न वर्णो पादौ निर्गतौ । द्रष्ट्वा च (आयुष्मान्) काश्यप साश्चर्यं आनन्दं अपृच्छत्—बुद्धस्य शरीरं सुवर्णं वर्णं पादौ कथं भिन्न वर्णौ ?”

आनन्द प्रत्यवोचत्—“पूर्वं एका दुःखिता वृद्धा माता उपसंक्रम्य हस्तेन बुद्धस्य पादौ स्मृष्टवती, तस्या अश्रूणि च तयोरुपरि पतितानि, तेन (एतौ) भिन्न वर्णौ ।”

श्रुत्वाच तत् काश्यप. अनात्तमना गध चितके उपस्थापित बुद्ध शरीर अवदत् । तस्मिन् एव काले चतुर्विधा परिपद् देवताश्च उपरि एरुदैव अभ्यवादयन्त । तदैव (च) बुद्धस्य पादौ अन्तर्हितौ ।

अथ (आयुष्मान्) महाकाश्यप चित्तक त्रि प्रदक्षिणी कृत्य गाथाभि उवाच-

बुद्धोऽसमसमो लोके प्रज्ञाया यो ह्यनुत्तरः ।

वन्दे ह्रिमिहाद्य नर, यो ह्य प्रतिम प्रज्ञाया ॥६६॥७२॥

श्रमण मनुष्य श्रेष्ठ वीरमल हि (तम्) ।

द्विन्दु तृष्णा शाख मुनि महर्षि देवमर्त्ययो ॥१००॥७३॥

नरेष्व प्रतिम वीर वन्देऽह (त नरोत्तमम्) ।

सहायो गमनेऽतुल शास्तार विरागणम् ॥१०१॥७४॥

निर्मल विरज चैव वन्देऽह (त नरोत्तमम्) ।

नाशयित्वाऽऽसवत्रय शून्ये शांति सुप्तावहम् ॥१०२॥७५॥

अद्वयमतुल (त हि) वन्दे दश बलोत्तमम् ।

सुगततमति श्रेष्ठ द्विपद श्रेष्ठ मुत्तमम् ॥१०३॥७६॥

चतुरार्य सत्याभिज्ञ वन्दे ज्ञानेन तायिनम् ।

श्रमणमद्वितीय (त) पापनुद धर्मनायकम् ॥१०४॥७७॥

भगवन्त निवृत्त त वन्देह नर पुगवाम् ।

अक्रोधन विरजस्क सर्वदा शान्त मानसम् ॥१०५॥७८॥

प्रक्षालित रजो जन्य वन्देऽहममलमायेम् ।

अनन्त प्रज्ञानेन गभीरममृतमिति ॥१०६॥७९॥

दुलभ दुःकर ध्यान वन्देऽहमतुल (नरम्) ।

सिद्ध मन्त्रा नन्त निर्भय बलमयुतम् ॥१०७॥८०॥

चतु प्रवृत्ति पर सारजित वन्देऽह तत् ।

महाकाश्यपेन महाशील गुण सम्पन्नेन (गीयमानानु) समानामु चतसृषु गाथा सु

(१) बुद्धस्य चित्तस्य अग्नि प्र-यत्नित । (त्रयदा च) मन्त्रा एकमेक उच्यु
'आश्चर्यं (त्रयने) अग्नि एतद्वि तत्र प्र-यत्नति, दुःकर शान्ता निर्यापण, सर्व
शरीर धितशब्देन । बुद्ध । वा । बल आर्जित निर्यापयेन एतम् ।

चित्तस्य काले बुद्धस्य चित्तस्य अग्ने समति साचित् त्रतदेवता बुद्धशामने
अग्नि प्रसन्न । तदा शिखरे वनेन अचित्ति निर्यापित बुद्ध-चित्तस्य अग्नि ।

तदा बुद्ध एतदेव अग्ने- एतद् बुद्ध- कर्णनाम्य समन्तान् द्वादश
५ प्र-यत्नित अग्नि सु-यत्नित बुद्ध- अग्नि ते बुद्धस्य शरीर प्रचलीयम् । तत् शीघ्र गत्या
उप-यत्नित अग्नि बुद्ध- अग्नि एतद् अग्ने

अभृएवन् (अथ) पावयका मल्ला — “परिनिवृत्तो बुद्ध यमकशालयोः ।”
तेऽचिन्तयन्—“वय अपि गत्वा शरीर भाग गृहणीयाम् । वय अपिस्व के जन पदे स्तूप
कृत्वा पूजयिष्याम ।”

अथ पावयका मल्ला सज्जितया चतुरगिण्या सेनया— हस्तिसेनया, अश्व
सेनया, रथ सेनया, पदाति सेनया च सार्धं कुशीनगरे दूत प्रेषयामासुः । ‘बुद्ध
भगवान् अत्र स्थाने परि निवृत्त । स न अपि शास्ता सत्करणीय इति वय
अपि अर्हाम् अस्थिभाग लब्धुः, वय अपि स्वके जनपदे स्तूप उत्थाप्य पूजयिष्याम ।”

कुशीनगर राज प्रत्योवचत्— “एवमेव सत्य यथा यूयं वदथ । भगवान् तु
अत्र (अस्माक) क्षेत्रे परिनिवृत्त । अस्माक जना स्वय पूजयिष्यन्ति दुष्कर
लब्धुं भद्रमुखै याचित शरीर भाग ।”

अभृएवन् अथ अल्लकलका बुलय, राम ग्रामका कोलय, वेष्ट द्वीपका
ब्राह्मण परिषद् कापिलवास्तवा शाक्य गण जना — “परिनिवृत्त तथागत कुशी
नगरे अन्तरा यमक शालयो ।”

अथ सर्वेषा जनपदाना च राजान (०१) अजात शत्रु च चतुरगिनीं सेना—
हस्ति सेना, अश्वसेना, रथ सेना पदाति सेना च उपादाय गगानदीं उत्तीर्य द्रोण
ब्राह्मण आज्ञापयामास— “कुशी नगर प्रविष्य मम नाम्ना मल्लान् अभिवाद्य
असावाधता प्राशु विहारता च पृच्छ, कथय च, सर्वदा वय प्राति वेशिकै सह
सम्मोदमाना अविवदमाना परस्पर सत्कुर्वन्तः अवसाम । श्रुत मया तथागत वो
जनपदे परिनिवृत्त । अनुत्तर (स) न देव . तेन दूरत आगता (वय)
लब्ध्वा अस्थिभागं स्व जनपद प्रति निवृत्त्य स्तूप उत्थाप्य पूजयिष्याम इति । तं
चेद मे दास्यथ सर्वेषां जनपदाना महार्घे रत्ने (तत्र) वय अपि च सहभागिन
स्याम ।”

अथ द्रोण ब्राह्मण लब्ध्वा राज्ञ आदेश तद् नगर गत्वा मल्लान् उवाच—
“महाराज मागध अनेक वार पृच्छति व असा वाधतां प्राशुविहारतां च कथयति
च सर्वदा वय प्राति वेशिकै सह सम्मोदमाना अविवदमाना परस्पर सत्कुर्वन्तः

अथ मल्ला द्रोणं ब्राह्मणं अवोचन्—एष मेव सत्यं यथात्ववदसि । भगवन् तु अत्र (अस्माक) क्षेत्रे परिनिवृत्तः । अस्माकं जना स्वयं पूजयिष्यति । दुष्करं लब्धुं राज्ञा याचितं शरीरं भागः ॥”

अथ सर्वेषां जनपदानां राजानं मन्त्रिभिः सह दूरतः समागत्य विवादं आरोपयामासु—“वर्यं दूरत आगताः शांतिं पुरस्सर साभिप्रायं न वयाचामहे शरीरं भागः । तच्चेदं न दास्यथ इह (न) चतुरङ्गिणी सेना जीवितं शरीरं वा न किमपि मन्यते । अलाभे वलात् (त) गृहीष्यामः ॥”

तस्मिन् काले कुशीनगरस्य जना सर्वे अमाल्यैः सह सन्निपत्य गाथाभ्यां अवोचन्—

दूरादागत्य राजानोऽभिवादन्तेऽतिनम्रकम् ।

तथागतकालशेषो वा दातुं नोत्सङ्गमहे ॥१०८॥॥१॥

प्रेषयति भटान् ते चेन् ते भवति हि नो न किम् ।

जीवितञ्चेन युध्यामोऽत्र नान्ति हि (नो) भयम् ॥ १०९॥॥२॥

तस्मिन् काले द्रोणं ब्राह्मणं तान् जनान् अवोचत्—“दीर्घरात्रं भद्रमुखं बुद्धस्य सम्मुखे लब्ध्वा धर्मं देशनां नान्तिरादं च (व) मनसि च निष्ठापितं—सर्वे सत्या भवन्तु सत्या शान्तात्मान इति । इत्थं तर्हि बुद्धं शरीरं आरभ्य विवादं परस्परं सप्रहारं ? तथा तेन परिचर्यतं शरीरं लब्धुं कामाः । तेन इह शरीरं विभज्य लभध्वमं नायुः ॥”

सर्वे इति अवोचन् निप्रच तं त्रिनिश्चयं चक्रुः ।

५ (ताराः) एतर्हि विभावयितुं अर्हति ?”

सर्वोचोचन्—द्रोणं (न) क्षिणाशनी, (स न) न्यायतं विभज्यताम् ॥”

अथ सर्वे राजानं द्रोणं आग्निशतं (तेन हि ब्राह्मणं) त्वं न बुद्धं शरीरं

उत्तं शुभा वस्त्रमभ्य (भगवतः) शरीरं

एतद् पृथक् एकं मन्त्रं धारयित्वा दूतं

द्रोणं राजानं अत्रान् शत्रुं वस्त्रमभ्य

राजानं वृत्ता (इत्यथ च) न चिरेण

(अत्र) आगच्छतु इति एता पूजनीया आल्हादिनीं उज्ज्वलतारक सदृशां तथागतस्य दंष्ट्रा विभाजन समाप्ति काले भव्य अह ते दास्यामि ।”

अथ स उपादाय द्रोणस्य वचन राजान अजात शत्रुं उपसंक्रम्य अवोचत्—
“द्रोणः (देव ।) ब्राह्मण अनेक पर्यायेण व शरीरस्य अल्पा बाधता प्राशु विहारतां च पृच्छति, न चिरेण इह आगच्छतु” इति च वारं वारं कथयति, इमा पूजनीयां आल्हादिनीं उज्ज्वल तारक सदृशां तथा गतस्य दंष्ट्रा विभाजन काले स्वय अह ते दास्यामि ।”

अथ द्रोण एकेन कुम्भेन शरीराणि अष्टधा सम सुविभक्तानि विभज्य तान् सघान् अवोचत्—‘ लभेय अह (इमं) कुम्भम् ।” वय शरीरेषु पूजा स्तूपं उत्थापयिष्याम इति विनिश्चित्य ते क्षिप्र ददु त (कुम्भ ब्राह्मणाय) ।

अथ पिप्पलिवन ग्रामिका (मौर्या आगत्य) सघं अवोचन्—भूमौ अवशिष्ट अगार नो ददत तस्य उपरि पूजा स्तूप निर्मास्याम इति । अथ ते त अदु ।

अथ कुशीनगर का (मल्ला.) लब्ध्वा शरीर भागं के जनपदे पूजा स्तूपं उत्थापयामासु, पावेयका अल्ल कल्पका, राम ग्रामका, वेष्ट द्वीपका., कापिलवास्तवा वैशालिका च (०) । राजा मागध. अजात शत्रु लब्ध्वा शरीर भागं स्वक जनपदं प्रति निवृत्य पूजा स्तूपान् उत्थापयामासु । द्रोण ब्राह्मण. च शरीर कुम्भ गृहीत्वा प्रति निवृत्य स्तूप उत्थापयामास । पावेयकारच मल्ला अगार गृहीत्वा अगारेस्तूपं निर्मापयामासु । तस्मिन् काले तथागतस्य शरीरे अष्टौ स्तूपा निर्मिता अभूवन्, नवम कुम्भ स्तूप. दशम अगार स्तूप., एकादश (च) जन्म कालिके केशे ।

कस्मिन् काले बुद्ध जात ? कस्मिन् काले अभिनिष्क्रान्त ? कस्मिन् काले मार्ग अभि सम्बुद्ध ? कस्मिन् च काले परिनिवृत्त ? विशाखा नक्षत्रे तथागत जात, विशाखानक्षत्र गृहाद् अभि निष्क्रान्त, विशाखानक्षत्रे मार्ग अभि सम्बुद्ध., विशाखा नक्षत्रे च परिनिवृत्त ।

कदा जातो द्विपदोत्तम कदा तपोवन गत ।

कदा प्राप्त अनुत्तर मार्गं कदा च निर्वाण नगर प्रविष्ट ॥११०॥८३॥

विशाखा नक्षत्रे जातो द्विपदोत्तम, विशाखा नक्षत्रे तपोवनगत ।

विशाखा नक्षत्रे प्राप्तोऽनुत्तर मार्ग, विशाखा नक्षत्रे च निर्वाण नगर

प्रविष्ट ॥१११॥८४॥

अष्टमे दिवसे जात तथागत अष्टमे दिवसे बुद्ध गृहाद् अभिनिष्क्रान्त ।
अष्टमे दिवसे प्राप्त बोधिं अष्टमे दिवसे (च) परिनिवृत्त ।

जातोऽष्टमे दिवसे द्विपदोत्तमोऽष्टमे दिवसे तपोवन गत ।
अष्टमे दिवसेऽभि समुद्रोऽष्टमे दिवसे च निर्वाण पुरप्रविष्ट ॥११२॥८५॥

द्वितीये मासे जात तथागत , द्वितीये मासे गृहाद् अभिनिष्क्रान्त । द्वितीये
मासे बोधिं प्राप्त द्वितीयेमासेच परिनिवृत्त ।

द्वितीये मासे जातो द्विपदोत्तम , द्वितीये मासे तपोवन गत ।
द्वितीये मासेऽभि समुद्र द्वितीये मासे च निर्वाण पुरप्रविष्ट ॥११३॥८६॥

शालपुष्पै रति समृद्धैर्नानावर्णै प्रभास्वरै ।

तस्य मूले जन्मस्थान (तत्रैव) तथागत परिनिवृत्त ॥११४॥८७॥

निवृत्तो महारुणो बहु जनाभि वदित ।

सर्वं भय विनिर्मुक्त निर्वाण च प्राप्तवान् ॥११५॥८८॥

इति बुद्धभाषिते दीर्घागम सूत्रे प्रथ चतुर्थ ॥

साहित्य-संस्थान, राजस्थान विश्व विद्यापीठ, उदयपुर

प्रकाशित साहित्य—

- १ पृथ्वीराज रासो, भाग १, २, ३ व ४
सम्पादक—कविराव मोहनसिंह मूल्य प्रति पुस्तक १०)
- २ ओम्ना निबन्ध संग्रह, भाग १, २, ३ व ४
स्व० जे० गौरीशंकर हीराचन्द ओम्ना
- ३ राजस्थान में हिन्दी के हस्तलिखित ग्रन्थों की खोज, भाग २
श्री अग्रचन्द नाहटा
- ४ राजस्थान में हिन्दी के हस्तलिखित ग्रन्थों की खोज, भाग ३
श्री उदयसिंह भटनागर एम० ए०
- ५ राजस्थान में हिन्दी के हस्तलिखित ग्रन्थों की खोज भाग ४
श्री अग्रचन्द नाहटा
- ६ पूर्व आधुनिक राजस्थान
श्री महाराजकुमार डॉ० खुबीरसिंह एम० ए०, डी० लिट्० एल० एल० बी०
मूल्य अजिल्द ६), सजिल्द ७)
- ७ आचार्य चाणक्य (नाटक)
श्री जनार्दनराय नागर एम० ए०, साहित्यज्ञ, विद्यालंकार मूल्य २॥
- ८ तुलसीदास (काव्य)
श्री सहायलाल ओम्ना एम० ए० मूल्य १॥)
- ९ राजस्थानी भाषा
डॉ० सुनीतिकुमार चाटर्ज्या एम० ए०, डी० लिट्० मूल्य २॥)
- १० नया चीन
श्री हुक्मराज मेहता बी० ए०, एल० एल० बी० मूल्य २॥)
- ११ मालवी कहावते, भाग १
श्री रतनलाल मेहता बी० ए०, एम० एल० बी० मूल्य २)
- १२ राजस्थानी भीलों की कहावते व शब्द कोष मूल्य २॥)
- १३ अग्निनिवासी भील मूल्य २॥)
श्री जे० ए० मेहता मूल्य २॥)
- १४ भीली लोकगीत मूल्य २॥)
- १५ राजस्थानी नौगायत्री मूल्य ३॥)
- १६ राजस्थानी लोकगीत मूल्य ४)
- १७ लोक-संस्कृत भाग १ (मूल ६), भाग २ (मूल ८), भाग ३ (मूल १०)

अथ-महाविद्वान्-सूत्र प्रथमं

[काठिन निवासिना बुद्ध यणसा (४०३-४१३ ई०) चीनी-मापायां अनुदितं तदित्

महापरिडित राहुल साकृत्यायनेन
पुनरनुदितम्]

अथ महावदान-सूत्रं प्रथमम्

[कापुल निवासिना बुद्धयशसा (४०३-४१३ ई०) चीन भाषायां अनूदित

तदिदं राहुल सांख्यायनेन पुनरनूदितम्]

एव मया श्रुतं— एकस्मिन् समये बुद्धः श्रावस्थ्या देशे (विहरति), ^१पुष्प-वनशालाया महता भिक्षुसघेन च साद्धं अर्द्धत्रयोदशजनशतेन ।

तस्मिन् समये संवहुला भिक्षवः पिण्डचारात्प्रतिक्रान्ताः, ^२पुष्पवनशालायां अन्योन्यं कथां सवदन्ति, एके हि आर्या भिक्षवः— (यानि) अनुत्तराणि प्रणीतानि भवन्ति अत्याश्चर्याणि ऋद्धयः दूरंगमानि वीर्याणि बलानि उदाराणि महान्ति, तानि अतीतानि अनेकविधानि जानाति बुद्धः । निर्वाणं प्रविष्टानां छिन्नदृष्टिं सयोजनबधनानां अकथकथीनां, जानाति च तेषां बुद्धानां संख्यां प्रमाणं नाम-गोत्र-शब्दं, जार्तिं, वशं, कुलं, तेषां पानं भोजनं, दीर्घं अल्प आयुः, सुखा दुःखा वेदनाम् । तथाच ते बुद्धा एवशीला एवधर्मा एवप्रज्ञा एव प्रतिभा एव स्थितिका । यथा त आर्या तथागता अभवन् कुशलाऽव्याकृतधर्मस्वभावाः, यथार्थं जानाति । देवा आगत्य वदन्ति (तेन) जानाति इमं अर्थम् ।

तस्मिन् काले भगवान् प्रतिसँल्लयने स्थितं दिव्येन श्रोत्रेण विशुद्धेन पर्यवदाते-

---

१ पा-कारेति कुटिकायाम् ।

२ पा-कारेति मङ्गलमाला ।

ना श्रावीत् तेषां भिक्षूणा एव सवादम् । अथासनादुत्थाय उपसक्रम्य पुष्पवनशाला
न्यपीदत् च प्रज्ञाय आसने । तस्मिकाले जानन् अपि अर्थं अप्राप्तीत् वचनं तान
भिक्षून्—

“भिक्षव 'यूय कस्या कथाया इह सन्निपतिता ?”

तदाते भिक्षव इदं वस्त्वभूद (इति) अगोचन् । तदा भगवान् अवोचतान्
भिक्षून्—

“साधु ! साधु ॥ यूय श्रद्धया अगारं विहाय मार्गं भावयथ, सर्वं
करणीयम् । तत्र भवताद्वे करणीये । प्रथमं नाम आर्या धर्म-कथा, द्वितीयं नाम
आर्यं तूष्णी-भावः । युज्यते युष्माक एव सवादः — तथागतं औदारिकेन महता
ऋद्धयनुभाववलेन जानाति सर्वं अतीतानेककल्पं वस्तु । शक्यं सजानीतु
धर्मस्वभावः, तस्मात् जानाति । यतश्च देवा आगत्य वदन्ति ततो जानाति ।

बुद्धस्तदा गाथाभिरवोचन्—

भिक्षवो धर्मशालायां सन्निपतिता ममचुरार्यकथां सवादम् ।

प्रति सल्लयनगर्भे स्थितस्तथागतो दिव्येन श्रोत्रेणाज्ञासीत् सर्वम् ॥ १ ॥

सूर्यं प्रभो लोकाभोभो बुद्धो सविविचयं धर्मधात्वर्थम् ।

जानाति अतीतमण्यर्थं, त्रयं, परिनिवृत्तानां बुद्धानाम् ॥ २ ॥

नाम गं ज्ञातिं कुलं, सर्वदत्तं जन्म भोगं च जानाति ।

आश्रित्य तानि तानि स्थानानि, परिशुद्धेन चतुषां प्रवेदयति सर्वमथ ॥ ३ ॥

नाता देवा महावीर्यवला, अन्युदारमुखास्मा ग ।

आगन्त्य प्रवदन्ति मा त्रयं, बुद्धानां परिनिवृत्तानाम् ॥ ४ ॥

प्रवदन्ति कुलं नाम गोत्रं दुस्वितं शकुनिम्बरं सर्वं जानाति ।

देवं मनुष्याणां अनुत्तरं श्रेष्ठं सजानीति अतीतानां बुद्धान् ॥ ५ ॥

अथाच च तान् भिन्नन्—

सु साधु, भगवान् भाषतां इदानीं कथा, उद्गृहीष्याम आचरिष्यामो (वचं) तद् ।”

बुद्ध उवाच तान् भिक्षून्—

“शृणुत, शृणुत, सुष्ठु मनसिकुरुत इदं, अहं वो भाषिष्ये, पृथक् व्याख्यास्यामि ।”

अथ ते भिक्षव समन्वमन्यन्त अववादं श्रोतुम् ।

बुद्धः प्रत्युवाच तान् भिक्षून्—

“अतीत एकनवतितमे कल्पे तदाऽभूत् विपश्यी नाम बुद्धः तथागतोऽर्हन्, प्रादुरभूत् लोके । पुनश्च परं भिक्षवः । अतीत एकत्रिंशे कल्पेऽभूत् शिखी नाम बुद्धः तथागतोऽर्हन्, प्रादुरभूत् लोके । पुनश्च परं भिक्षवः ! तत्रैकत्रिंशे कल्पेऽभूत् विश्वभूर्ताम बुद्धः तथागतोऽर्हन्, प्रादुरभूत् लोके । अस्मिन् भद्रकल्पेऽभूत् ऋक्षन्दो नाम बुद्धः; कोनागमनो नाम च बुद्धः; काश्यपो नाम च बुद्धः । अस्मिन्नेव भद्रकल्पेऽहं उ पन्नं सम्यक्-संबुद्धः ।”

बुद्धोऽथ गाथाभिरुवाच—

“एकनवतितमेऽतीते कल्पेऽभूत् विपश्यी बुद्धः ।

तत एकत्रिंशे कल्पेऽभूत् बुद्धः शिखीनाम ॥ ६ ॥

तत्र तस्मिन् कल्प आगात् विश्वभूस्तथागतः ।

इहास्मिन् भद्रकल्पेऽनेकासंख्येये ॥ ७ ॥

अभूवन् चत्वारो महर्षयः सत्त्वान् ह्यनुकम्प्य आलम्बु ।

ऋक्षन्दः कोनागमनः काश्यपः शाक्यमुनिः” ॥ ८ ॥

“जानीत यूयं, विपश्यिनो बुद्धस्य काले मनुष्याणां आयुः अशितिवर्ष महस्रम् । शिखिनो बुद्धस्यकाले मनुष्याणां आयुः सप्ततिवर्षसहस्रम् । विश्वभ्वो बुद्धस्य काले मनुष्याणां आयुः त्रिंशद्वर्षसहस्रम् । काश्यप बुद्धस्य काले मनुष्याणां आयुः त्रिंशतिवर्षसहस्रम् । एतर्हि माय्यागते लोके मनुष्याणां आयुः वर्षशतं अल्पना गत भूयः प्रक्षीय । ”

तदा बुद्धो गाथाभिरुवाच—

विपश्यिकाले नराणां आयुः चतुराशीतिसहस्रम् ।

शिखि बुद्धस्य काले मनुष्यायुः सप्ततिवर्षसहस्रम् ॥ ९ ॥

विश्वभूकाले मनुष्यायु पण्ठिवर्षसहस्रम् ।
 क्रकुच्छन्दकाले मनुष्यायु चत्वारिंशद्वर्षसहस्रम् ॥ १० ॥
 कोनागमस्यकाले मनुष्यायु त्रिंशद्वर्षसहस्रम् ।
 काश्यप बुद्धकाले मनुष्यायु विंशद्वर्षसहस्रम् ॥ ११ ॥
 तथैतर्हि मे काले मनुष्यायु नाधिक शतात् ॥

“विपश्यी बुद्ध आगान् क्षत्रिय गोत्रेण कौण्डिन्य । शिखी बुद्ध, विश्वभू
 बुद्ध अपि गोत्रेण तथा । क्रकुच्छन्द बुद्ध आसीद ब्राह्मण गोत्रेण काश्यप
 कोनागमनो बुद्ध, काश्यपो बुद्ध अपि कुलेन गोत्रेण तथा । अह एतर्हि तथागतोऽहं
 अस्मि कुलेन क्षत्रिय, गोत्रनाम्ना च वदन्ति गौत (इति) ”

बुद्धस्तदागाथाभिरुवाच—

विपश्यी तथागत, शिखी, विश्वभू ॥ १२ ॥
 इमे त्रय सम्यक्-मबुद्धा आमन् गोत्रेण कौण्डिन्या ॥
 अन्ये त्रय तथागता आमन् गोत्रेण काश्यपा ॥ १३ ॥
 अह इदानी अनुत्तर श्रेष्ठ, शास्ता सर्वेषा मन्वानाम् ॥
 देव-मनुष्यादीना वशी गोतमो नाम ॥ १४ ॥
 पथमा त्रय सम्यक्-मबुद्धा आमन् वशेन क्षत्रिया ।
 अन्ता त्रय तथागता आमन् वशेन ब्राह्मणा ॥ १५ ॥
 अहनिदानी अनुत्तर श्रेष्ठ वशी अस्मि क्षत्रिय ॥

तदा तस्मिन् स्थाने प्राप सबोधिमनुत्तराम् ।
 शिखी पुण्डरीकवृत्ते प्राप^१ मार्गं निरोधं-ससमुदयम् ॥ १७ ॥
 विश्वभूः तथागतो निषद्य शालवृक्षाधः ।
 लेभे विमोक्षज्ञानं ऋद्धिं अप्रतिहताम् ॥ १८ ॥
 क्रकुच्छन्दस्तथागतो निषद्य शिरीषवृक्षाधः ।
 सर्वे विशुद्ध प्रज्ञा विगतक्लेशा विगतग्राहा ॥ १९ ॥
 कोनागमो मुनि निषद्योदुम्बरवृक्षस्तथाधः ।
 तत्रैव तस्मिन् स्थाने परिजहौ सर्वं रागं दुःख सौमनस्यम् ॥ २० ॥
 काश्यपस्तथागतो निषद्य न्यग्रोधवृक्षाधः ।
 तत्रैव तस्मिन् स्थाने परिजहौ सर्वं ससमुदयम् ॥ २१ ॥
 अह एतर्हि शाक्यनरो निषद्याऽश्वत्थवृत्ते ।
 तथागतो दशवलोऽनुत्तरो परिजहौ सर्वान् संस्कृतानर्थान् ॥ २२ ॥
 विश्वस्य मारपरिषदसर्वपरिषत्सु दिशाभि महालोकम् ।
 सप्त बुद्धा वीर्यवत् (-युता) भासमाना प्रभया परिजहुस्तमः ॥ २३ ॥
 पृथक्पृथक् निषद्य नानावृत्तेषु तत्राभूवन संबुद्धाः ।

“विपर्ययी तथागतः त्रिषु सन्निपातेषु दिदेश धर्मम् । प्रथमे श्रावक सन्नि-
 पातेऽभूवन् अष्टषष्टिपुरुषशतसहस्रं, द्वितीये श्रावक सन्निपातेऽभूवन् पुरुषशतसहस्रं,
 तृतीये श्रावकसन्निपातेऽशीतिपुरुष सहस्रम् । शिखी तथागतोऽपि त्रिषु सन्निपातेषु
 दिदेश धर्मम् । प्रथमे श्रावकसन्निपातेऽभूवन् पुरुषशतसहस्रं, द्वितीये श्रावक-सन्निपा-
 तेऽभूवन् अशीतिपुरुषसहस्रं, तृतीये श्रावकसन्निपातेऽभूवन् सप्ततिपुरुषसहस्रम् ।
 विश्वभूः तथागतो द्वयोः सन्निपातयो दिदेश धर्मम् । प्रथमे श्रावकसन्निपातेऽभूवन्
 सप्ततिपुरुष सहस्रं, द्वितीये श्रावक सन्निपातेऽभूवन् षष्टिपुरुष सहस्रम् । क्रकुच्छन्दस्त-
थागत एकस्मिन् सन्निपाते दिदेश धर्मम् । श्रावका चत्वारिंशत्पुरुषसहस्रम् ।
 कोनागमस्तथागत एकस्मिन् सन्निपाते दिदेश धर्मम् । श्रावका त्रिंशत्पुरुषसहस्रम् ।
 काश्यपस्तथागत एकस्मिन् सन्निपाते दिदेश धर्मम् । श्रावका विंशत्पुरुषसहस्रम् । अहं
 एतर्हि एकस्मिन् सन्निपाते धर्ममदिशम् । श्रावका अद्धत्रयोदशपुरुष-शतम् ।”

विनायको शास्ता सत्त्वप्रभावक एकस्मिन् श्रावकसंघसन्निपाते ।

कोनागमस्तथागतोऽनुत्तरोऽप्येवम् ॥ २६ ॥

अरुणाभ काचनपर्णकाय सर्वाकारपरिपूर्ण ।

एकस्मिन् श्रावकसंघसन्निपाते दिदेश प्रणीत उत्तम धर्मम् ॥ ३० ॥

काश्यपो द्विदायाद् एकमना असमूढचित्त ।

द्विर्भाषी अन्ताकुलितादुर्वल एकस्मिन् श्रावकसंघसन्निपाते ॥ ३१ ॥

कारुणिक उपशातिचित्त शाक्यवश श्रमणोत्तम ।

देव देवोऽतिश्रेष्ठोऽह एकस्मिन् श्रावकसंघसन्निपाते ॥ ३२ ॥

तस्मिन् समागमेऽह समदर्शय अर्थं अदिश सुविशुद्ध वादम् ।

चित्ते नित्य सुख-सौमनस्यी आम्बवक्ष्यश्च भवक्षय ॥ ३३ ॥

विपश्यी शिखी त्रिषु विश्वभू बुद्ध द्वयो ।

चत्वारो बुद्धा एकैकस्मिन् ऋषिसमागमे त्रिदिशु ॥ ३४ ॥

“तदा विपरियबुद्धस्याभूता द्वौ श्रावकौ एक ^१खण्डो नाम-द्वितीय ^२यशो नाम । सर्व श्रावकानां प्रथमौ । शिखिवुद्धस्याऽभूता द्वौ श्रावकौ सभवो नाम सर्वेषां श्रावकानां प्रथमौ अग्रौ । विश्वभूबुद्धस्याभूता द्वौ श्रावकौ, एक सोणो नाम, द्वितीय उत्तरो नाम, सर्वेषां श्रावकानां प्रथमौ । क्रकुन्धुन्द बुद्धस्याऽभूता द्वौ श्रावकौ, एक सनीवो नाम, द्वितीय विधुरो नाम, सर्वेषां श्रावकानां प्रथमौ । कोनागम बुद्धस्याभूता द्वौ श्रावकौ, एक ^३भूयोमो नाम, द्वितीय उत्तरो नाम ^४सर्वेषां श्रावकानां प्रथमौ । काश्यप बुद्धस्याभूता द्वौ श्रावकौ, एक तिर्य्योनाम, द्वितीयो भारद्वाजो नाम-सर्वश्रावकानां प्रथमौ । एतर्हि मम द्वौ श्रावकौ, एक सारिपुत्रो नाम, द्वितीयो मौद्गल्यायनो नाम, सर्वेषां श्रावकानां प्रथमः । ”

बुद्धस्तदा गाथाभिरुवाच—

संजय-विधुरौ क्रकुच्छन्दस्य श्रावकौ ।

भूयोसोत्तरौ कोनागमस्य श्रावकौ ॥ ३७ ॥

तिष्य-भारद्वाजौ काश्यपस्य श्रावकौ ॥

सारिपुत्र मोद्गल्यायनौ ममस्तोऽय श्रावकौ ॥ ३८ ॥

“त्रिपशियनो बुद्धस्योपस्थाक शिष्योऽभूत् अशोकौ नाम । शिखिवुद्धस्योप-
स्थाक शिष्यः क्षेमंकरो नाम । विश्वभूबुद्धस्योपस्थाकशिष्य उपशान्तो नाम ।
क्रकुच्छन्द बुद्धस्य उपस्थाक शिष्योऽभूत् सुबुद्धिः नाम । कोनागम बुद्धस्योपस्थाक
श्रावकोऽभूत् स्वस्तिजो नाम । काश्यपबुद्धस्याभूत् उपस्थाक श्रावकः सुमवः^१ नाम ।
ममोपस्थाक श्रावक आनन्दोनाम । ”

बुद्धस्तदा गाथाभिरुवाच—

अशोकश्च क्षेमंकर उपशान्तः सुबुद्धिः ।

स्वस्तिजः सुमवश्चानन्दो भवति सप्तमः ॥ ३९ ॥

एते सन्तिबुद्धोपस्थाक मर्त्यार्थाधिकार-परिपूर्णाः ।

रात्रिन्दिवं अतद्विता आत्महिते परहिते ॥ ४० ॥

ते सप्त कुशलाः श्रावकाः प्राप्ताः बुद्धस्य-वाम दक्षिणम् ।

प्रीताश्चोपस्थाकाः शान्ता निरुद्धाः परितिवृताः ॥ ४१ ॥

विपशिय बुद्धस्या पुत्रोऽभूत् वर्ग-भिद्-नाम; शिखिवुद्धस्य पुत्रोऽभूत्
अप्रमाणो नाम, विश्वभूबुद्धस्य पुत्रोऽभूत् वरवोधिर्नाम; क्रकुच्छन्द बुद्धस्य पुत्रोऽभूत्
उज्जयो^२ नाम; कोनागम बुद्धस्य पुत्रोऽभूत् समववादको नाम काश्यप बुद्धस्य
पुत्रोऽभूत् प्रसेनो^३ नाम; एतर्हि मम पुत्रोऽस्ति राहुलो नाम । ”

बुधस्तदागाथाभिरुवाच—

Squire fing अप्रमाणौ पुत्रौ वरवोधिश्च संजय ।

समववादकं प्रसेनं च राहुलं सप्तमं ॥ ४२ ॥

इमे ते महद्धिकाः पुत्रा सर्वे बुद्धकुलोपगाः^४ ।

१ सर्वमित्र इति पा ।

२ उपरि-विजय इति शब्दार्थः ।

विदितवर्मा...दाना , आर्यधर्मे (च) निर्भया ॥ ४३ ॥

“विपश्चिन्नुद्वस्य पिता बन्धुमान्, क्षत्रिय राजवंश, माता बन्धुमती नाम,
राजधानी बन्धुमती नाम नगरी । ”

बुद्धस्तदा गाथयोवाच—

विपश्चिन्नुद्वस्य पिता बन्धु, माता बन्धुमती (तथा) ।

बन्धुमन्तनगर तत्र बुद्धो वरं समादिशत् ॥ ४४ ॥

“शिखिबुद्धस्य पिताऽरुणो नाम क्षत्रियो राजकुलीन , माता प्रभावती नाम,
राजधानी अरुणवती नाम । ”

बुद्धस्तदा ग थयोवाच—

“शिखिनो जनकोऽरुणो माता नाम प्रभावती ।

अरुणवती नगर शीलवलेन परशत्रुजित ॥ ४५ ॥”

“विश्वभूबुद्धस्य पिता सुप्रीतो नाम क्षत्रियो राजवशिक , माता यशोवती
नाम, नगर अनुपम नाम । ”

बुद्धस्तदा गाथयोवाच—

“विश्वभू बुद्धजनक सुप्रीत नात्रवशिक ।

माता यशोवती (नाम) नगर नाम (हि)अनुपमम् ॥ ४६ ॥

“क्रकुच्छन्द बुद्धस्य पिता ‘मज्जुशीलो नाम, ब्राह्मवशिक , माता विशाखा
नाम, येमो नाम राजानुगतो राजा, येमवती नाम हि नगरम् ।

बुद्धस्तदा गाथयोवाच—

मज्जुशीलो द्विज (नात) विशाखा नाम जननी ।

येमो नाम राजा (वे) वसति येमवतीपुरे ॥ ४७ ॥

‘शोनागम् बुद्धस्य पिता ‘मज्जुशीलो नाम ब्राह्मण , माता ‘त्रिचया नाम,
तदा राजा शुभो नाम उपन्यास , राज नामत शुभवती नाम नगरम् । ”

बुद्धस्तदा गाययोवाच—

“विजया जननी नाम महाशील द्विजः ^१(पिता) ।

शुभो नाम (तदा) राजा वसति शुभवती पुरे ॥ ४८ ॥

“काश्यपबुद्धस्य पिता ब्रह्मशीलो नाम, ब्राह्मणवंशिकः, माता धनवती नाम । तस्मिन् काले ^२किंकी नाम राजा (उपस्थाकः) राजधानी वाराणसी नाम नगरम् ।”

बुद्धस्तस्मिन् काले गाययोवाच—

“माता धनवती नाम ब्रह्मशीलो ^(१)द्विजः (पिता) ।

तदा राजा ^(२)किंकी नाम पुरी वाराणसी (तथा) ॥ ४९ ॥

“मम पिता शुद्धोदनो नाम क्षत्रियो राजवंशिकः, माता महामाया नाम, राजधानी ^३कपिलवस्तु नाम नगरम् ।

बुद्धस्तदा गाययोवाच—

“महामायेति जननी पिता शुद्धोदनो ^४नृपः ।

बहु ^५धनजने देशे ताभ्यां जातोह (आत्मजः) ॥ ५० ॥

“इमे ते सन्ति बुद्धाः । (ते) हेतु प्रत्ययतः नाम-गौत्र-कुलानां गत्यायु-
स्थानतः कथं अभवन् (इति) इदं श्रुत्वा विहः पुरुषो हेतु प्रत्ययतः च न (भवति)
सु प्रीति प्रामोद्यप्राप्तः सुख-सौमनस्य चिन्तः ।

तस्मिन् काले भगवान् प्रोवाच तान् भिक्षून्—

अभिलषाम्यहं इदानीं पूर्वनिवासज्ञानं वक्तुं अतीतानां बुद्धानां विषये;
इच्छेत् यूयं श्रोतुं न (वेत्ति) ” ?

^१ ब्राह्मण-इति शब्दार्थः ।

^२ पो०रो०पो-इति चीनोच्चारणम् ।

^३ कपिलव इति ची० ।

^४ क्षत्रिय ची० ।

^५ बहुधने बहुजने

ते भिन्नव प्रत्यूचु —

“एतस्येव इदानीं काल । सुखेनेच्छाम श्रोतुम् । ”

बुद्ध उवाच तान्—

“साधु । साधु । । भिन्नव । सुष्ठुमनसि करोय तद् अह वो विभज्य भाषिष्ये । भिन्नवः । विज्ञातव्या तेषां बुद्धानां धर्मता । विपश्यी बोधिसत्त्व तुषित देवर-लोकगतं च्युतोऽवाक्रमत् मातृकुक्षौ, दक्षिणपार्श्वतः प्रविश्य, सप्रजान् अमूढ । तत्र तदा पृथ्वी समकपत, महान्तोऽवभासा प्राकाशन्त, सर्वलोकधातु अवभासयन्त, यत्र चन्द्रसूर्यो न प्राप्नुत, (तत्) सर्वं स्थान आच्छादयन्त उदारेण अवभासेन । निरय-सत्त्वा (अपि) एकैकस्यान्योन्यं पश्यन्ति, सजानन्ति स्वकीया स्थितिं तदाऽस्मिन् अवभासे । पुनश्चपर-दृश्यन्ते मार-प्रासादा सर्वे देवा शक्रो ब्रह्मा श्रमणा ब्राह्मणा चान्ये सत्त्वा सर्वे आच्छादिता उदारेणावभासेन । सर्वे देवलोका स्वभावतोऽदर्शना अवभासन्ते । बुद्धस्तदा गाथाभ्यामुवाच—

नभस्यालम्बते मेघो भाति विद्युत् अधोदिवि ।

विपश्यी भासयन् भासा कुक्षौ चापि समाविशत् ॥ ५१ ॥

सूर्येन्दुपगतमयनावृतं न प्रभासा ।

कुक्षौ तिष्ठति विशदोऽप्रक्षित, इति धर्मता सर्वबुद्धानम् ॥ ५२ ॥

“भिन्नव । सर्वे विज्ञेय सर्वबुद्धानां धर्मता । विपश्यी बोधिसत्त्व तदा स्मरन् सप्रजान् अमूढो मातृकुक्षौ अवाक्रमत् । चत्वारो देवपुत्रा खड्ग हस्ते गृहीत्वा रक्षति तस्य मातरम् । मनुष्या अमनुष्याश्च न प्रभवन्ति विहिंसितुम् । अस्यमस्ति शाश्वतो धर्मः (धर्मता) । ”

बुद्धस्तदा गाथाभिस्त्वाच—

चतुर्दिश चत्वारो देवपुत्रा ईश्वरा व्रजिन ।

देवानामिद्रेण शक्रेण प्रेषिता सुरन्तिनो बोधिसत्त्व ॥ ५३ ॥

करामिमारिणो नित्यं अनिर्गच्छन्तो रक्षन्ति ।

मनुष्या अमनुष्या न हिंसन्ति, इयं सर्वेषां बुद्धानां धर्मता ॥ ५४ ॥

देवा अवभासमाना रक्षन्ति, देवकन्या यथा रक्ष्यते देवेषु ।

सुखसम्पन्ने कुले, इयं सर्वेषां बुद्धानां धर्मता” ॥ ५५ ॥

उवाच च—

“भिक्षवः । सर्वेषां बुद्धानां धर्मता (एषा) । विपश्यी बोधिसत्त्वं तुषितात् देवलोकात् मातृकुक्षौ विज्ञानं अवाक्रमत स्मरन् संप्रजानन् असंमूढः । मातुःकायः (तदा) क्षेमुरमं क्षितो असंवाधितः; प्रज्ञा वद्धते । माताबलोक्यंती स्वयं पश्यति गर्भम् । बोधिसत्त्वस्य कायः सर्वेन्द्रियपरिपूर्णः, यथालोहितं सुवर्णचूर्णं मल-रजोविरहितं, चक्षुष्मन्तः पुरुषः तत् तथा पश्यन्ति परिशुद्धे स्फटिके अन्तर्वहिः परिशुद्धं स्वच्छं, सर्वावरण-कलुषविरहितम् । भिक्षवः । सर्वं इदं अस्ति बुद्धानां धर्मता ।”

तस्मिन् काले भगवान् गाथाभ्यां उवाच—

“यथाशुभो वैदुर्यमणिः सूर्यचन्द्र प्रमेव स्वयं ।

जातिमान्, (तथा) तिष्ठति मातृकुक्षौ, तस्य माताऽसंवाधा ॥ ५६ ॥

प्रज्ञया भवति वर्द्धमाना, सुवर्णविवं गर्भं पश्यति ।

माता गर्भिणी सुसुखिनी, इयं बुद्धानां धर्मता ॥ ५७ ॥

बुद्ध उवाच—

“भिक्षवः । विपश्यिनि बोधिसत्त्वे तुषितान् देवलोकात् च्यवित्वा मातृकुक्षिं अवक्रमति स्मरति संप्रजानति अमूढे, मातुर्भनः न सर्वरागचित्तं, न रागा-ऽग्निना तत् परिदग्धं (भवति) । इयं अस्ति सर्वबुद्धानां धर्मता ।”

तस्मिन् काले च भगवान् गाथाभ्यां उवाच—

“बोधिसत्त्वे तिष्ठति मातृकुक्षिं देवदेवे पुण्यसयुते ।

तन्मातुश्चित्तं शुचि निर्मलं सर्वरागचिन्ता विरहितम् ॥ ५८ ॥

सर्वकामरागेच्छयाऽमलिनमसमुपगतम् ।

न भवति कामाग्निना दह्यमानं, सर्वं बुद्धानां माता नित्यं परिशुद्धा ॥ ५९ ॥

बुद्ध उवाच—

“भिक्षवः । बुद्धानां धर्मता (एषा) । (यदा) विपश्यी बोधिसत्त्वः प्रथमं तुषितं देवलोकात् च्यवित्वाऽवाक्रमत् मातृकुक्षौ स्मरन् संप्रजानन् अमूढः । तस्य माता

समाचरति पंचशीलं, ब्रह्मचर्यं पूर्णं शुद्धं निर्मलम् गृहाति । अतिश्रद्धा दयापन्नाऽनुकंपिका सर्वकुशलकारिणी सुखिनी निर्भया । काय विहाय जिवितात् च्यवित्वा उत्पद्यते तुषितेषु देवेषु । इय अस्ति धर्मता ।”

तस्मिन् काले च भगवान् गाथयोवाच—

“समाचरति मानुषे उत्तमे काये वीर्यं-शील परिपूर्णा ।

पश्चात् गृहाति देवकाय इदं प्रत्यया नाम बुद्धमाता ॥ ६० ॥

बुद्ध उवाच—

“भिक्षु । एषा बुद्धानां धर्मता । विपश्यी बोधिसत्त्वः स्वोपपत्तिकाले दक्षिणपार्श्वतो निश्चक्राम । पृथिविकपोऽभूत्, अवभासेन सर्वं अवभासितम् । प्रथम-गर्भप्रवेशकाले तमोमयं स्थानं (अपि) न (किमपि) अवभासेन अनाच्छादितम् । एषाऽस्ति धर्मता ।

तस्मिन् काले च भगवान् गाथाभ्यां उवाच—

राजपुत्रोपपत्तौ पृथिवी चक्रे महद्भवभासेन न किमप्यनाच्छादितम् ।

अयं धातुश्च परोधातु ऊर्ध्वमधश्च सर्वा दिशः ॥ ६१ ॥

भासमानो प्रभा ददाति शुद्धेन हेतुना, परिपूर्णो देवकायो ।

प्रज्ञातो भवति शुद्धवाक् उच्यते बोधिसत्त्वो नाम” ॥ ६२ ॥

बुद्ध उवाच—

“भिक्षु । (एषा) बुद्धानां धर्मता । विपश्यी बोधिसत्त्वः तत्र स्वोपपत्तिकाले दक्षिणपार्श्वतो निश्चक्राम स्मरन् सप्तानान् अमूढ । तदा बोधिसत्त्वमाता (अभूत्) हस्ते वृत्तशस्त्रा गृहीत्वाऽग्निपण्णाऽग्निपन्ता । तदा चचारो देवपुत्रा हस्ते गृहीत्वा गच्छन्त, तत्र मातुः पुरस्तात् अस्थुः वट्माना-मातुः । तत्रेवमात् । इदानीं उपगन्तुं आर्यपुत्रः, मां शरणं दुर्मनस्स्वाम् । एषाऽग्निः धर्मता ।”

तस्मिन् काले च भगवान् गाथयोवाच—

‘बुद्धमाता अग्निपण्णा-अग्निपन्ता शीतमपन्ता ब्रह्मचर्यचारिणी ।

प्रभवति वरः निर्मलः त्रैलोक्ये निषेवितः (पुत्रः)” ॥ ६३ ॥

कायः परिशुद्धोऽम्रक्षित मलेन श्लेष्मणा । यथा भवति हिमजन (?)—परिशोधिता
प्रभास्वरा मुक्ता श्वेत-कौपेयोपरि निक्षिप्ता न म्रक्षते उभयतः शुद्धत्वात्, बोधि-
सत्त्वोऽपि गर्भे एवम् । इयं अस्ति धर्मता । ”

तस्मिन् काले च भगवान् गाथयोवाच—

“यथा शुद्धा प्रभास्वरामुक्ता कौषेये निक्षिप्ताऽम्रक्षिता ।

बोधिसत्त्वो गर्भं निष्क्रान्ति काले (तथा) परिशुद्धोऽम्रक्षितः ॥ ६४ ॥

बुद्ध उवाच—

“भिक्षव ! एषा बुद्धानां धर्मता । विपश्यी बोधिसत्त्व तत्र स्वोपपत्तिकाले
दक्षिणपार्श्वतो निश्चक्राम स्मरन् संप्रजानन् अमूढ । दक्षिणपार्श्वतो निष्क्रम्य
भूमौ निपत्त्यागमत् सप्तपदानि । अमनुष्या अग्रहीषु तदा । सर्वतो विलोक्य
चतुर्दिशं, उत्थाप्य हस्तं च भापते— ऊर्ध्वं देवात् अधो देवात् अहमेव अस्मि अग्रः,
इच्छामि विमोचयितुं सत्त्वान् जाति-जराव्याधि-मरणत । एषा धर्मता । ”

तस्मिन् काले भगवान् गाथाभिरुवाच—

“सिंहो यथा गच्छति विलोकयन् सर्वतः चतुर्दिशम् ।

निपत्त्यभूमौ नरसिंहोऽप्येवं सप्तपदानि अगमत् ॥ ६५ ॥

महानागो यथागच्छति विलोकयन् सर्वतः चतुर्दिशम् ।

निपत्त्यभूमौ नरनागोऽप्येवं सप्तपदान्यगमत् ॥ ६६ ॥

द्विपदोत्तम उपपत्तिकाले सुखं अगमत् सप्तपदानि ।

विलोक्य चतुर्दिशं ननाद-नाशयिष्यामि जाति-मृत्यु-दुःखम् ॥ ६७ ॥

स्व प्रथमोपपत्तिकाले स्वतः न उत्तमं (न) उत्तमं (न) उत्तमं च ।

पश्यामि, जातिमृत्युमूलं अयं सर्वान्तिमं कायं ॥ ६८ ॥

भगवानुवाच—

“भिक्षव ! एषा बुद्धानां धर्मता । विपश्यिनो बोधिसत्त्वस्य स्मरतः संप्रजान-
तोऽमूढस्य दक्षिणपार्श्वतः, निष्क्रान्तस्य स्वोपपत्तिकाले द्वे स्रोतसी प्रादुरभूता, एकं
शीतलं एकं उष्णं, तस्य स्नापनार्थम् । एषा धर्मता । ”

तस्मिन् काले भगवान् गाथाभ्यामुवाच—

द्विपदोत्तमस्योपपत्तिकाले स्वयं निश्चक्रमत् स्रोतसी द्वे ।

बोधिसत्त्वोपयोगार्थं सर्वान्नेत्रमस्नापयत् परिशुद्धम् ॥ ६९ ॥

द्वे स्रोतसी स्वयमुद्भिन्ने, तत्र जलमुपरिशुद्धं निर्मलम् ।

एक उष्ण एक शुद्धशीतल सर्वप्रज्ञ (ततः) अस्नापयन् ॥ ७० ॥

प्रथमो राजकुमारो जातः (इति) बन्धुमान् राजा नैमित्तिकान् सर्वविद्या-
(=मन्त्रा) -चार्यान् आमन्त्र्य आज्ञापयाचकार—पश्यत राजकुमारं, बुध्यत तस्य
भाग्यं दौर्भाग्यम् । तदा ते नैमित्तिकाचार्या प्राप्य आज्ञा (तस्मिन्) क्षणे उपसृत्य
अवतार्यवस्त्र, अपश्यन् सपूर्णानि लक्षणानि । (अथ) व्याचक्रुः वचनं—यस्य भवन्ति
इमानि लक्षणानि द्वे एव गती (तस्य) हि युक्ते, निस्सशयम् । सचेत् आगारे
वसति राजा भविष्यति चक्रवर्ती चतुर्णां लोकानां, चतुरगसेनासपन्नो करिष्यति
सद्वर्मेण राज्यं, न अन्यायेन, लोकानुकम्पमानः, तस्य सप्त रत्नानि (निधयः)
आगच्छन्ति । (परः) सहस्रं पुत्रां शूरा बलिनः बाह्यशत्रुजये समर्थाः । सेना
दद्वं अनुपयुज्य पृथिवीं शमेन (शास्ति) । सचेत् अभिनिष्क्रम्य आगारात्, शिञ्जते
मार्गं, सवुद्धो भविष्यति दशबलः परिपूर्णः । तदा ते नैमित्तिका आचार्या राजानं
एव वचनं ऊचुः—(महा-) राज ! उत्पन्नस्ते पुत्रो द्वात्रिंशल्लक्षण-सहितः द्वे
गती (अस्य) युक्ते अवश्यं निस्सशयः । (अथ चेत्) आगारे वसति भविष्यति
चक्रवर्ती आर्यराजा । स चेत् आगारात् निष्क्रमति अवश्यं भविष्यति सवुद्धः दश-
बलपरिपूर्णः । ”

बुद्धस्तदा गाथाभिस्त्वाच—

“शनपुण्यो राजमुत प्रमूतः, निमित्ताचार्या उचुरेत् ।

यदेदं भवति ग्रये, गती द्वे युक्ते निस्सशयम् ॥ ७१ ॥

सचेदयं दृच्छति रोदः (-वासः) राजा भविष्यति चक्रवर्ती ।

सप्त रत्नानि रत्नानि स्वयं राजानं उपगमिष्यन्ति ॥ ७२ ॥

सन्तु मुवर्णः (-मयः) सद्वर्मा समपूर्णः, परितः मुवर्णः जालः यम् ।

चक्रं उत्पन्नसमर्थं सर्वगं तस्मान् विज्य चक्रं नामास्ति ॥ ७३ ॥

सुसज्जः सप्त रत्नानुसज्जः सन्त्यो विशालो श्वेतो यथा हिम् ।

नाम आराधः उत्पन्नसमर्थः द्वितीयं नाम हस्तिरयम् ॥ ७४ ॥

रुपं शब्दः गंधोरसः स्पर्शः न (अस्ति) समोऽस्याः किंचिद् ।
 सर्वांगानां प्रथमा (चसैषा) (इदं) पंचमं रत्नं समुच्यते ॥ ७७ ॥
 लभते राजा वैदुर्यरत्नं मुक्ता हरितपाषाणं (ged) च सर्वरत्नम् ।
 सन्नुष्टश्च लभते (इदं) षष्ठं रत्नं समुच्यते ॥ ७८ ॥
 राजा चक्रवर्ती यथेच्छति सेना द्रुत (तथा) यात्यायाति ।
 राजा चक्रवर्ती यथाद्रुतं इच्छति सेना (-पति.) यात्यायाति ।
 राजेच्छानुसारं द्रुत (इदं) सप्तमं रत्नं समुच्यते ॥ ७९ ॥
 इमानि सप्त रत्नानि यानि चक्रं हस्ती शुद्धश्वेतोऽश्वः (च) ।
 वैदुर्यमणि मुक्ता स्त्री (च) सेनापति रत्नं भवति सप्तमम् ॥ ८० ॥
 तान् पश्यत्यक्लान्तं पचकामगुणान् स्वयं भुञ्जमानः ।
 गज इव खंडितं रज्जुबंधनो निष्क्रम्यागारात् भवतिबुद्ध ॥ ८१ ॥
 राज्ञो भवति तादृशं पुत्रो द्विपदोत्तमः नर (उत्तम) ।
 तिष्ठति लोके प्रवर्त्य धर्मचक्र मार्गगुणोष्णप्रमादी ॥ ८२ ॥

तस्मिन् काले पिता राजा साग्रहं भूय त्रि पुनः अप्राचीत् लक्षणाचार्यान्-
 “यूय पुनरपि पश्यत कुमारस्य द्वात्रिंशत् लक्षणानि । तेषां नामादि किम् ?”

तदा सर्वे लक्षणाचार्या एकवारं विवृत्य कुमारस्य वस्त्रं अवादिषुः—

“द्वात्रिंशत् लक्षणानि (इमानि)-प्रथमं-पादःसम सुखकर, पादतलं सम परिपूर्णं
 भूमौ सुखगमम् । द्वितीय-पादतलं लङ्घित चक्रेण सहस्रारेण परिपूर्णं, दीप्यमानमन्यो-
 ऽन्यम् । तृतीय-हस्त पादागुलयोराज हस्तस्येव । तुर्य-चहस्त-पादा मृदुका दिव्यवस्त्रस्येव
 पंचमं-हस्तपादागुलयो दीर्घा सूक्ष्मा (=लोना) अप्रतिमा । षष्ठ-पादपाष्णिशायता
 दृश्यतेऽक्लान्ता । सप्तम-एणिजघऊर्ध्वमधः ऋजुः । अष्टम कुचितनद्ध अस्थि, अस्थि-
 सधिः अन्योन्य-सयुक्ता अर्गलयोजनस्येव । नवम-कोपावहित वस्ति-गुह्यं अगजातं
 अश्व (-स्य) इव गुह्यम् । दशमं- स्थितक परिमृशति पाणिना जानुकं उपरि ।
 एकादशम- एकैकलोमकूप, एकैकानि लोमानि जातानि अस्यलोमानि दक्षिणा-
 वर्तानि अजननील- (Red)-वर्णानि । द्वादशम- केशा दक्षिणावर्तकजाता —
 सुवर्णवर्णा कुंडलिता । त्रयोदशम- काय सुवर्ण वर्णः, चतुर्दशम- छविः सूक्ष्मा

मृदुका नोपलिप्यते रजोजल्येन । पचदशम-- उभयस्कंध समवर्त सुपरिमडल ।
 षोडश वक्षो भवति स्वरितकाक्षरम् । सप्तदश-कायो दीर्घ
 पुरुष द्विगुण । अष्टादश- सप्तसु स्थानेषु सम-परिपूर्ण । उनविंश-कायो
 दीर्घाऽऽयाम समानो ^१न्यग्रोऽवृत्तस्येव । विंश-सिंह-पूर्वांग^२काय । एकविंश-सम-
 वक्षो भाग सन्तद्व सिंहस्येव । द्वाविंश-मुखे चत्वारिंशदन्ता । त्रयोविंश-समनद्ध
 समसम । चतुर्विंश- लग्नदन्तोऽविवर (दन्त) । पचविंश-शुद्धश्चेता भास्वर-
 दन्त । षड्विंश-सुपरिशुद्धकठ, यन्तानारस भुक्ते न किमपि अप्राशु । सप्तविंश-
 प्रभूतजिह्वो वाम दक्षिण कर्ण (जिह्वया) लेढि । अष्टाविंश-म्वच्छ विस्पष्ट-ब्रह्म-
 स्वर । ऊनत्रिंश- अधिनीलवर्णनेत्र । शिंश- वृषभराजस्येव ऊर्ध्वमय उभयतो
 दीर्घनेत्र । एकत्रिंश-केशा विशाल-म्वच्छा भास्वरा मृदुमिग्व सूक्ष्मा एक वितस्ति
 (?) दीर्घायता, मुक्तास्तदा दक्षिणावतो करविकाया सन्मुक्ताया इव । द्वात्रिंश-
 शीर्षे भवति मासपुत्र (-उणीपम्) ।”

तदा गाथाभिरुवाच वचनम् ।

सुप्रतिष्ठित मृदुपादो न गते भुवि चित्दर्शनम् ।

सहस्रार (चक्र) ललणालकृत उज्ज्वलवर्णं न किञ्चित् अपरिपूर्णम् ॥ ८३ ॥

न्यग्रोऽवृत्त इव दीर्घायतमममम ।

तथागतोऽभूतो भवति गोपनीय वस्ति अत्रगुणम् ॥ ८४ ॥

मणि सुवर्णभूषितकाय सर्वलक्षणं परम्परमुच्च ।

स्वेदपसगतोऽयेव न (चातु) मलिन ॥ ८५ ॥

द्विद्वयवर्णोऽर्जितमृदु त्रिविधवस्त्रेण प्रकृत्यान्वित ।

ब्रह्मद्वारे रक्तमुवर्णकाय, पुष्करिण्या प्रथमनिष्कान पुष्पमिव ॥ ८६ ॥

राजा तान ललणाचार्यानि पप्रच्छ । ललणाचार्या मगौग्व ऊतु, प्रभापरि
 पूर्णं कायं तथैव दोषैश्चिन्तय ललणं प्रशशतु —

पादतले दृश्यते चक्रलक्षण, तत्स्वरो यथा करवी कूजनम् ।
 जान्वाकृतिं लक्षण संयुता पूर्वकर्मभिर्निर्मिता ॥ ८६ ॥
 हस्तःपरिमडलपूर्ण सुंदरं भृशु नेत्रे समुचिते विशाले ।
 पुरुषसिंह उत्तमवलानुभावोऽप्रतमः ॥ ८७ ॥
 तस्य हनुः रथचतुरस्र सु दूर सिंहस्येव कल्पते शय्याम् ।
 चत्वारिंशद् दंता चतुरस्राः समुचिता ससक्ता मध्येऽतन्तरालाः ॥ ८८ ॥
 ब्रह्मस्वरोऽनन्यसंगतः प्रत्ययानुगा दूरान्तिकात् आयान्ति ।
 समस्थितो न वक्रकायः, हस्ताभ्या परिमृषति जानुम् ॥ ८९ ॥
 हस्तःसम-समुचितो मृदु सुलक्षण पूर्णग्न्य नरोत्तमस्य ।
 एकैकच्छिदं एक लोमजात, हस्तपादौ जम्बलक्षणा ॥ ९० ॥
 मासजूटः, अभिनीलनेत्र, ऊर्ध्वमधोभयतो नेत्रेऽजनम् ।
 उभौ स्कंधौ समवर्तपूर्णा, द्वात्रिंशत् लक्षणानि पूर्णानि ॥ ९१ ॥
 पादपाणिं नोच्चनीचा, एणीजंघः सु दूरः ऋजुः ।
 देवदेव आगत इह गजहव द्विन्नरज्जुबंधनः ॥ ९२ ॥
 दुःखात् विमोक्तु सत्त्वान् जाति-जग व्याधिमरणस्थानात् ।
 तेन करुणा चित्तोनातो वक्ष्यति सत्य चतुष्टमम् ॥ ९३ ॥
 दिशन् धर्मपदस्यार्थं सत्त्वाना सेवा करोत्यनुत्तमम् ” ।

बुद्ध उवाच—भिक्षव । विपश्चिवो धिसत्त्वस्य उपपत्तिकाले शीतोष्ण-वात
 वर्षात आरुद्धार्य एव हस्ते श्वेतच्छत्र गृहीत्वा देवा आकाशोपरि स्थिता ” ।

बुद्धस्तदा गाथयोवाच—

“नरेष्वभूतो भवतीह जातो द्विपदानामुत्तम ॥ ९४ ॥

सर्वे देवा गौरवचित्तयुक्ता उपस्थानं उपास्यु रत्नच्छत्रव्यजनैः ” ।

तस्मिन् काले पिता राजाऽग्रात् चतस्रो धात्रीः — प्रथमा क्षीरपायिका,
 द्वितीया स्नायिका, तृतीया गधलेपिका, चतुर्थी क्रीडापिका । सुखेन सह पोषयन्ति
 अग्रमादम् ।

तदा गाथयोवाच—

“क्षीरपायिका करुणा स्नेहसान्विता जातं पुत्रं अथ पोषयन्ति ॥ ९५ ॥

एका क्षीरं प्राययति स्नपयत्येका, द्वे गधविलेपिका क्रीडायिके ।

लोके (चा) ऽनुत्तमो गंध (तेन) लिपति नरोत्तमम् ” ॥ ६६ ॥

(यदा) दहरोऽभूत् देशजना विलोकयति (त)

अतृप्तभावेन । तदा गाथयोवाच—

बहुजनै मानितो लालित प्रत्यग्रकृत स्वर्णप्रतिमा यथा ।

पुरुषा स्त्रिय सर्वेऽतृप्तदशा एन विलोकयन्ति ॥१००॥

बाल्यकाले देशजना सर्वे एकत समादाय महार्घं पुष्प द्व विलोकयन्ति ।

तथा गाथयोवाच—

“द्विपदोत्तमस्य जातकाले बहुजनाना मानितो मनाय ।

आदाय सर्वे वारेण धारयन्ति विलोकयन्ति महार्घमुगधपुष्पमिव ॥१०१॥

बोधिसत्त्वो जन्मकाले स्वनेत्र त्रयस्त्रिंशै देवैरिव स्वनेत्र न निमिषति ।

यस्मात् विगत-नेत्रे पश्यति, तस्मात् विपश्यी इति नाम प्राप ।

तदा गाथयोवाच—

“देवाना देवो न निमिषति देवा त्रायस्त्रिंशा यथा ।

पश्यन् रूप सम्यक् विपश्यति तस्मात् विपश्यी नाम (उच्यते) ॥ १०२ ॥

बोधिसत्त्वस्य जन्मकाले तस्य स्वर शुद्ध मृदु, गभीर, यथा कल-
विक पक्षिस्वर, तदा गाथयोवाच—

हिमगिरिपक्षी यथा निषीय पुष्परस च गायति ।

तस्य द्विपदोत्तमस्याऽपि स्वर (तथा) स्पष्ट ” ॥ १०३ ॥

बोधिसत्त्वस्य जन्मकाले (तस्य) दूर विलोकनेऽल नेत्र एक योजन पश्यति ।

तदा गाथयोवाच—

शुद्धकर्मविपाकेन प्राप्य दिव्योज्ज्वल उत्तमम् ।

बोधिसत्त्वो (हि) नेत्रेण परिपश्यत्येकयोजनम् ॥ १०४ ॥

बोधिसत्त्वस्योपनिष्ठायाः शान्तिः शान्तवर्ति, महाप्रणीत शान्तायाः कर्णेति
मार्गे शान्तिः चतुस्त्रिंशद् गुणभोजितो दूरवर्त्ता । तथा (बुद्ध) गाथा-
निरूपणं—

शिशुभावेऽवसत् प्रणीतशालायां अकरोत् मार्गं प्रभवन् स लोफम् ।

पश्यति सर्वान् व्यवहारान् ततो विपश्यी नाम (तसौ) ॥ १०५ ॥

विपुल विशाल विशुद्ध प्रज्ञोऽतिगंभीरो यथा समुद्रः ।

दृष्टस्तत्र स कुर्वन् प्रज्ञाविवृद्धिम् ॥ १०६ ॥

तस्मिन् काले बोधिसत्त्व ऐच्छद् वहिर्गन्तु दर्शनार्थाय, अवोचत् (च)

सारथिः “थोजय अश्वं रत्नमये रथे, गच्छसोऽथ चक्रमन्त उद्यानं द्रष्टुम्” श्रुत्योऽ

थ त्वरितं उपयोजनं समाप्य प्रत्यावर्त्य अवोचत् “इदानीं यस्य) सम्यक् कालो-

ऽस्ति । ” कुमारो. तदा रत्न रथं आरुढं तदुद्यानगेहं गच्छन् अन्तरा मार्गेऽपश्यत्

एकं जीर्णं पुरुषं गलितसितदन्तं, बलितमुखं, वक्रकायं दण्डपरायणं दुर्बलं प्रवेपमानं

(पथि) गच्छन्तम् (दृष्ट्वा च) कुमारोऽपृच्छद् भृत्यः “कोयं अस्ति पुरुषः ? ”

स प्रत्युवाच “अयमस्ति जीर्णं मनुष्य ।

पुनः अपृच्छत्-किमिति जरा अस्ति ?

प्रत्युवाच-“जीर्णं आयुः जातं निःशेषं आयुः, (अनेन) न बहु जीवितव्यं,
तस्मादुच्यत एष जीर्णः । ”

पुनरपि कुमारोऽपृच्छत्-“अहमपि भविष्यामि एतस्माद् दुःखादवतीत ?

प्रत्युवाच-“आम, जातस्य भवति ध्रुव जरा, न (तां) विना हीना वा
प्रणीता । ”

तदा दुःखी दुर्मना कुमार त्वरितमुवाच श्रुत्यं-“नीयाहि पश्चाद् रथ (सत्)
प्रासादम् । ”

(अथ कुमारः) तूष्णीं प्रध्यायमानोऽचिन्तयत् ‘इदं जरादुःखं प्राप्स्यते माम् ।’

बुद्धस्तदा गाथाभिरध्यभाषतः--

दृष्ट्वा जरा जीवितं समापयिष्यति (इति) दुर्बलस्य दण्डेन गच्छतः ॥

बोधिसत्त्वोऽचितयदात्मनि “अहं नातीत इमामापदम्” ॥ १०७ ॥

तस्मिन् काले पित्रा राज्ञा पुनरलंकृते प्रासादे सुन्दर्यः कुमार्यः (प्रे पताः त)
प्रसादयितुम् । बोधिसत्त्वस्तदा गाथाभिरध्यभाषत -

वर्धयामास पच कामगुणान्, इच्छा न कुर्यां निष्क्रमणस्य गेहात्” ॥ १०८ ॥
पुनश्च पश्चात् कुमार आज्ञापयामास सारथि—

“योजय रथ निष्क्रमिष्यामि विहाराय ।”

अथ तस्य मार्गे समगच्छद एको व्याधितः पुरुष कायेन शिथिल महोदर
कृष्णमुख (स्व-) मूत्रकरीषे शयान । न पुरुषा प्रेक्षते त, (स हि) अतिग्लान
मुखतो भाषितु न समर्थ । (दृष्ट्वा च त कुमार) पप्रच्छ सारथि— “कोऽयमस्ति
पुरुष ?”

प्रत्युवाच-- “अयमस्ति व्याधितः पुरुष ।”

“वद किमिति व्याधितः ?”

प्रत्युवाच-- “व्याधितः (स) य पीडित दुःखित ।” मरिष्यति न चिरेण,
तस्मादुच्यतेऽसौ व्याधित इति ।”

पुनरुवाच-- “कच्चिदहं अपि न ग्रस्मान् दुःखादतीतः ?”

प्रत्युवाच-- “आम, जातस्य भवन्ति व्याधि, न ता विना हीना वा
प्रणीता ।”

ततः कुमार उवाच दुर्मता -- “अत्र वदमि चेत् मारयि नीयाहि पश्चाद्
रथ प्रासादे तूष्णीम् ।”

(अथ) ध्यायमानोऽर्चितयत् । अथ व्याधितोऽहं गी, अहमपि भविष्यामि
(तथा) । दोषमिच्छ १ तदा गायत्र्याऽभाषत --

अपश्य न चिरं व्याधितं नरं वर्णं तस्य र्पितं त्वम् ।

सुखं तूष्णीमर्चिन्त्य अहं च नार्त्तात् पत्यामापन्नम् ॥ १०९ ॥

पिता राजा तदा पुनर्दृष्ट्वा पुनः सारथि- “अहं विहाय निष्क्रान्तः कुमारो
न यावत्तु ।” पुनश्चादृष्ट्वा तस्य सारथिम् ।

स चोवाच—“ (यान-) ऋद्ध समगच्छत् व्याधित नरं, तस्मात् न आप्तमनः
(तुष्टः) ।

अथ पिता राजाऽऽत्मनि तूष्णीं अचिन्तयत् । एकदा लक्ष्मणचित्तका व्या-
चक्रु निष्क्रमिष्यति (कुमार) गेहात् । अथ न सुमना, किमेतद् एवं भविष्यति ।
पुनरपि करोमि उपायम् । वर्धयामि कन्या , यथा तासा गीतेन प्रसन्न चित्तोऽसौ
न निष्क्रमेद् गृहात् । अथ पुनरपि अलंकृते प्रासादभवने त प्रसादितुं सुदृश्यं
कुमार्यो नियुक्ता । तदा बोधिसत्त्वो गाथयोवाच -

रूप-शब्द-गन्ध-रस-स्पर्शव्यान् प्रणीतान् उत्तमान् प्रासादिकान् ।

उपभुक्ते बोधिसत्त्व तथा पूर्वं कृतपुण्यो यस्मात् ॥ ११० ॥

अथ पुनरपि अन्यस्मिन् काले कुमार आज्ञापयत् सारथि—

“योजय रथ, निर्गमिष्यामि विहाराय ।”

अथास्य मार्गे समापतत् एको मृत पुरुष नानावर्णाभि पताकाभि - पुरतः
पश्चाच्च नीयमान । सवधिन ज्ञातय ग्रामवासिनश्च अतिकरुण क्रन्दत परिदेव-
यन्त नयन्ति बहिर्नगरात् ।

कुमार पुनरपृच्छत्— “कोयमस्ति पुरुष ?”

प्रत्युवाच—“अयमस्ति मृत पुरुष ।”

अपृच्छत्—“कोऽस्ति मृतो नाम ?”

प्रत्युवाच—“मृतोऽसौ निरुद्धो लोके । वात प्रथम, अग्नि पश्चात्, सर्वाणि
इन्द्रियाणि त्यजति मृत, अन्यदा कुलात् निर्गमयन्ति । तस्मादुच्यतेऽसौ मृत इति ।”

पुनरपि कुमार पप्रच्छ सारथि—“अह अपि (एव) भविष्यामि, कच्चिद्
अनतीतोऽह इमा आपद्म् ।”

प्रत्युवाच—“आम, जातस्य हि द्वुवो मृत्यु न (त विना) भवति हीन
प्रणीतो (वा) । ”

तत कुमारः अनाप्तमना असुमना उवाच सारथि—

“नीया हि रथ पश्चात् प्रासाद ।”

शात तूष्णीभूतो ऽचिन्तयत् चिन्तयन् स 'अय मृत्युर्दुःख, अहमपि भविष्यामि (एव) ।' तस्मिन् काले बुद्धोऽध्यभाषत गाथया

प्रथम अपश्यत् नर म्रियमाण, अज्ञासिपत् स पुनर्जायत इति'

तूष्णीं शातोऽचिन्तयत् आत्मनि अहं (अपि) अनतीत इमा आपदमिति ॥
तदा पुनरपृच्छत् पिता राजा सारथि "कच्चित् न कुमार आप्तमना वहिर्गत ? "

प्रत्युवाच—"नाप्तमना " ।

पुनरपृच्छत् तस्य कारणम्, (स) प्रत्युवाच

--"मार्गे समागतं मृत पुरुष, तस्मान्नाप्तमना ।"

अथ पिता राजा तूष्णीं आत्मनि अर्चितयत् एकदा लक्षणाचार्या व्याचक्रुः लक्षणा कुमारस्य निष्क्रमिष्यति गृहात् । अथ न सुमन्ता, अह पुनरपि विवासे-
ऽस्योपायम् । वर्धयाचकार ना कन्या प्रसादयन्तु तस्य चित्तमिति, यथा न निष्क्रमेत्
गेहात् ।

अथ पुनरपि अलकारयामास प्रासादभवन, नियोजयामास कन्या त
प्रासादयितुम्' बुद्धस्तत्र गाथयोवाच

कौमारे भवति सुदरीभिः कुमारिभिः परिवारित ।

पचभोगान् नु जमान शक्रो यथा देवेन्द्रोऽसौ ॥ ११० ॥

अथ अन्येभ्यः पुनराज्ञापयत् सारथि (कुमार)

—' योजय रथं वहिर्गमनाय । "

अन्नरामार्गे समागतं अपश्यत् चान्दो एकं श्रमणं परित्राय चीत्तर

अयं मार्गः सत्यः, यस्यात् कुमारः प्राव्रजत् पर्यवर्जयत् च राज्यं सम्मानपदं विशेषतः ।”

अथ चतुराशीति सहस्रं मनुष्याणां देशस्य गत्वा कुमारस्यान्तिकं अयाच्यन्त
श्रावका भवितुं अगारात् प्रव्रजितुं, अनुयोक्तुं मार्गं । तदा बुद्धो गाथयाऽभाषत

प्रतिनिवृत्तोऽभ्युपागमत् गभीरं वर्ममुत्तमम्

तेऽश्रुत्वाऽनुजग्मुः प्रव्रजितुं दूरं हि रागान्नेह्यवनागारात् रहिता
सर्वबन्धनैः ॥ ११३ ॥

अथ कुमारस्तदा यथाविधं अन्वजानत । तैः मार्गं चरति सर्वत्र ग्रामाद्
ग्रामं जनपदाद् जनपदं सर्वत्र (वर्मं) देशयन् । स प्राप्य तत् स्थानं न किमपि
गौरवं (अभिकर्तृतेस्त), मनुष्याश्च, प्रत्ययं चनुत्पद्येन उपतिष्ठति । बोधिसत्त्वोऽ
चिन्तयत् अहं हि परिपदां विहरन् सर्वत्र जनपदे मनुष्यैराकीर्णः, इदं न मे प्रतिरूपं
यन्तु अहं विहाय इमां परिपदं, प्रविविक्ते स्थाने विहरामि, तत्र मार्गं पूरयिष्यामि
वाद्धितम् । ’ अथ प्रविविक्ते स्थाने एकाकी अन्वयुजत मार्गं, अक्रमेत् च चिन्ता
“ (वृच्छं वत रे) सत्त्वा अनुकम्पनीयाः, सदा तमपरायणा लब्ध्वा कायसातकं
भगुराजयते जीर्यन्ते व्याधिमन्तश्च यवन्ते, सर्वं दुःखं उपपद्यन्ते न्युता इतो जायते
तत्र, ततो जायतेऽत्र । एतत्प्रत्ययान् अयं दुःखस्मिन् । (एतस्मिन्) समरमाणं
संवाचमानं अन्तः (कालम्) कदाहं मानान्तरिष्यामि दुःखस्मिन्, निन्द्येत
(मे) जाति-जरा-मरणम् । अथ तस्य मनसि यमवन्तं जानिमरणं कुत किंप्रत्ययं
च भवति ? तत्र प्रज्ञाय अपश्यन् कुत-जातिनो भवति जगमरणं, जातिरस्ति जगम-

तस्मिन् काले (भगवान्) बुद्धो गाथाभिरध्यभाषत

इदं वचो वोच (द) गणे, शृणुत यूय कुशला ।
 अतीतेऽपश्यन् बोधिसत्त्वः पूर्वाश्रुत धर्मम् ॥ ११४ ॥
 कस्य प्रत्ययाद् जरामरण, कस्य हेतोश्च भवति ।
 एवं सम्यग् दृष्ट्वा जानीथ तस्यसमुदयो जातिरिति ॥ ११५ ॥
 कस्य प्रत्ययाद् जातिसमुदयः कस्य हेतोश्च भवतीद वस्तु ।
 एव मनसि कृत्वा जानीथ, भवाद् जाति समुदय ॥ ११६ ॥
 तत्तत् उपादान उपादाय पर्यायेण पुन वर्धते ।
 तस्मात् तथागता श्रवद् 'उपादान अस्ति भवस्य हेतुप्रत्यय ॥ ११७ ॥
 गभीरमलाकुशलनिकायो वातो वहति यथा न परिशुद्ध ।
 एव उपादानलक्षण-हेतुरेषा जायते तृष्णा ॥ ११८ ॥
 ततो वेदना जायते, उपपद्यते दुःखसमुदयो यत ।
 रागस्य हेतु प्रत्ययाद्, सुखदुःख अन्योन्य संगतम् ॥ ११९ ॥
 वेदनासमुदय कस्य प्रत्ययाद् हेतु कश्च भवति वेदनाया ।
 एव चिंतयित्वाऽज्ञासीद् वेदना जायते स्पर्श ॥ १२० ॥
 स्पर्श समुदय कस्य प्रत्ययाद्, हेतु कश्च भवति स्पर्शस्य ।
 एव चिंतयित्वाऽज्ञासीत् स्पर्श जायते पञ्चायतनम् ॥ १२१ ॥
 पञ्चायतनसमुदय कस्य प्रत्ययाद्, हेतु कश्च भवति पञ्चायतनस्य ।
 एव चिंतयित्वाऽज्ञामान् पञ्चायतन जायते नामरूपम् ॥ १२२ ॥
 नामरूपसमुदय कस्य प्रत्ययाद्, हेतु कश्च भवति नामरूपस्य ।
 एव नामरूप जायते विज्ञानम् ॥ १२३ ॥
 विज्ञानसमुदय कस्य प्रत्ययाद्
 एव विज्ञान जायते संस्कारम् ॥ १२४ ॥
 संस्कार समुदय

तस्माद् अनित्यं दुःखं पण्डितैरुपखेदनात् ॥ १२७ ॥
 स चेद् अविद्या निरुध्यति तदा न भवति संस्कारः ।
 स चेद् न भवति संस्कारः, न भवति विज्ञानं तदा ॥ १२८ ॥
 विज्ञानस्य नित्यरोधे चेत्, न भवति नामरूपकम् ॥
 नामरूपं निरुद्धं चेत्, न भवति सर्वमायतनम् ॥ १२९ ॥
 आयतनानां नित्यरोधे न भवति स्पर्शः तदा ।
 स्पर्शस्य नित्यनिरोधे तु न भवति वेदना तदा ॥ १३० ॥
 वेदना । नित्यरोधे तु, न भवति तृष्णा तदा ।
 तृष्णा नित्यरोधे तु, न भवति उपादानं तदा ॥ १३१ ॥
 उपादानं नित्यरोधे तु, न भवति भवस्तदा ।
 भवः नित्यनिरोधे तु न भवति जातिस्तदा ॥ १३२ ॥
 जातेर्नित्यनिरोधे तु, न जरा-व्याधि-दुःखकम् ।
 सर्वेषां सर्वथा क्षये, पण्डितस्तेन उच्यते ॥ १३३ ॥
 द्वादश प्रत्यया अतिगभीरा दुर्दशा (च) विज्ञातुम् ।
 बुद्ध्या एवालंसंबोद्धुं हेतुरस्ति नास्ति वा ॥ १३४ ॥
 आत्मना ज्ञायमाने तु नायतनानि भवन्ति (हि) ।
 गंभीरं हेतुप्रत्ययं दृष्ट्वा नरो न परः सृह्यत्याचार्यम् ॥ १३५ ॥
 शक्तः स्कन्ध-धात्वायतने वहिः कामी न रागवान् ।
 लाभो सर्वदानानां परिशुद्धं प्रतिफलं दायकस्य ॥ १३६ ॥
 लब्धं चेत् चतुर्भाणकं लभते तत्र ध्रुवः प्रतिवेदनम् ।
 शक्तः वधनप्रंथीनां स्कंधानां छेत्तुं अप्रमादतः ॥ १३७ ॥
 रूप-वेदना-संज्ञा-संस्कार-विज्ञानानि जीर्णपुराणं रथो यथा ।
 सत्यं हर्ममं पश्यति चेत् तदा भवति सम्यक् संबुद्धः ॥ १३८ ॥
 शकुनो यथा उड्डयते नभे शक्नोति पूर्वं अपरं चानुवातम् ।
 छित्त्वा पाशान् घोघिसत्त्वोऽगुरुवस्त्रमपि हयते वातम् ॥ १३९ ॥
 विपश्यी तत्रोपशान्तः अभिसमवुध्यत तत्र सर्वधर्मान् ।
 जरामरणं किंप्रत्ययो भवति, तत् केन निरुध्यति ॥ १४० ॥
 स इदं साक्षतत् कृत्यं जातं शुद्धनिर्मलप्रज्ञः ।
 अज्ञासीत् जरामरणं जाते, जरामरणं निरोधो जातिनिरोधतः ॥ १४१ ॥

विपश्यी बुद्धः प्रथमाभिसंबुद्ध तस्मिन् काले प्रायेण द्वाभ्या विहाराभ्या
वेहरति । मैत्री (:) विहारेण उपेक्षाविहारेण वा, बुद्धस्तदा गाथाभिरप्यभाषत—

तथागतोऽसमसम प्रायेणान्वयु जत द्वियोर्विहारयो ।

मैत्र्याचोपेक्षयाच ऋपिर्मुक्त पारगत ॥ १४२ ॥

तस्य चित्तमलभत स्वस्य भाव छित्वा सर्वपाशान् ।

आरुह्य शैल पश्यति चतुर्दिश, तस्माद् विपश्यी समुच्यते ॥ १४३ ॥

महाज्ञानालोकेन तमो विनाश्य यथा स्वच्छया आदशे ।

लोकस्यानाशयन् मोहान्तराय क्षीण जातिजरामरणदुःखम् ॥ १४४ ॥

विपश्यी बुद्धः प्रविविक्ते स्थाने पुनरिदं अचिन्तयत् 'प्राप्तो मयाऽतिगभीरो-
ऽद्भुतो दुर्ज्ञेयो दुर्दशोऽनुत्तरो धर्मः प्रहाण निरोध अन्तरायोपशामक पडितैर्वेद-
नीय न पृथग्जनं लभ्य । यत् सत्त्वा नानाधिष्णिका नानादृष्टिका नानाग्राहिणो
नानाशिक्षा ततस्ते नानादृष्टिका । प्रत्येक ते मुखविषयसमन्वागता प्रत्येक ते चर्या-
चिन्ता, तस्मात् ते न ज्ञातुं शक्नोति इमं अतिगभीरं हेतुप्रत्यय, भूयो दुर्ज्ञेयं कृष्णा
क्षय निर्वाणम् । अहं चेत् तेषां देशेय, ते नूनं न ज्ञान्यति, भविष्यति च मे केवल
क्लमयो विहिंसन् ।' एव चिन्तयित्वा तृणीभूतो न उवाच धर्मम् । अथ ब्रह्मा
देवराजोऽज्ञासीत् विपश्यितयागतस्य चित्तं अचिन्तयत्—

'नश्यति वत रे, अयलोऽहं, विनश्यति वत रे शीघ्रं अयं लोकः । विपश्यी
बुद्धो लब्ध्वा गम्भारं अणु एतं रसं न चेच्छति नेशितुम् । (अयं) स यथा बलवान्
पुरुष बाहुद्वयं सकोचयेत्, एव त्रया त्वेवप्राप्तान्न ततः क्षणं आगम्यावातिष्ठद्
दुष्टस्य समुद्रे, शिरसा पादो बन्धित्वाऽतिष्ठत् एकं सन्तप्तम् । अथ त्रया देवराजो
वक्षिणं जानुं पृथिव्यां स्थानयित्वाऽन्तर्नि दं प्राज्वोचद् बुद्धम्—

'दृश्यतु भगवान् करोतु एतं रसं नेशनात् । सति दृष्ट्वा इमे सत्त्वा अल्प-
वशेषा तान् पश्यन्निदां सर्वं रसचिन्तां । इमेन आजातागो विन्यति परलोकाद्
अणुत्तरेण ।' एतन्निरोधं यमुत्तमं रसं, वक्षिणां कुशलात् मार्गते ।'

सूको देशयितुं धर्मम्, अहमित असंख्येय कल्प पूर्वगत आतापी प्रहितात्माऽप्रमत्तो
 व्यहरं अनुत्तर (ब्रह्म-) चर्यं, अजाध्यगच्छं दुर्लभमेत धर्मम् । स चेद् वदेय क्रोधनं
 अन्य सत्व, तभूत अनुद्गृहीत भवेत् । (तच्च) भवेत् मे क्लमथो विहिंसा । अयं
 धर्मोऽगुरुद्भुतः, लोकतो विप्रतीय । सत्त्वा कामरता अह्ना अवाटा, नालं ज्ञातु
 देशानां (मे) । ब्रह्मराज । एव पश्यामि अहमत्र सेन तूष्णी, नेच्छामि धर्मं देशितु
 (हसम्) । ”

अथ ब्रह्मा देवराजा पुनर्यमाचे हृदयात् प्रार्थयन् सकरुण यावत् तृतीय-
 “सचेद् भगवान् न दिशति धर्मं, नश्यति वतरे । अयं लोक, कृच्छ्रं वत रे नेच्छति
 भगवान् अकाले देशयितुम् । अथ सत्त्वाऽयोगमिष्यति अपरांगतिम् । ”

तदा भगवान् अत्वाऽभिप्रार्थयमानस्य ब्रह्मराजस्य त्रि याचना, अथ बुद्धच-
 क्षुणाऽपश्यत् लोके-सत्त्वा समन्वागताः क्लेशेन म्थुलेन अगुना, तीक्ष्णमदेन्द्रिया
 सुखेन दुःखेन वा विनेया । सुखविनेया ये विभ्यति परलोकाद् । तस्मादल निरोधयितु
 अकुशलधर्म उत्पन्न कुशलगतिका । यथा (पुन) उत्पलिन्य पद्मिन्यो वा कुसु-
 दिन्य पुढरीकिण्णे (वा सरसि) भवति मलिने पके जायमानाः । (तत्रैकत्या)
 न यावद् जल, अन्या तिष्ठति अत्युद्गम्य जलालेन सार्द्धं, अन्या वा भवति बहिर्ज-
 लाद् । नोत्फुल्ला अपि सर्वा जलेन अनुपलिप्ता, सुखेन विकासनीया, सत्त्वा अपि
 लोक एवम् । ”

अथवा भगवान् उवाचब्रह्मराज—“अनुकपा उपादयते देशयिष्यामि इदानीं
 अमृतधर्मद्वार, धर्ममित्र गभोरं अद्भुत दुर्विज्ञेयम् । इदानीं ये श्राद्धा, प्रसन्ना, तेया
 देशयामि, न तु विवदमानना उपद्रुतानाम् । अनुपकारक तेभ्यो देशनम् । ”

अथ ब्रह्मराजो बुद्धेनोपगृहीता प्रार्थनाम् इति मंतुष्ट उत्थाय प्रदक्षिणा
 कृत्या बुद्धस्य पादौ त्रिवार शिरसा वदिन्वा तत्क्षण अन्तरधान् । अचिर प्रमान्ते
 तस्मिन् अयं तथागतं तूष्णी आत्मन्य चिन्तयन्—कं प्रथमं देशयं धर्मम् । अधा-
 चिन्तयन्नत्मनि ‘प्रतिपसत्तश्च ब्रधुमती नगरे कुमारो यश ’ महामात्यपुत्र
 तित्स्यश्च । ताभ्यां विवृणुया अमृतधर्मद्वारम् । ”

अथ भगवान् यथा बलवान् पुरुष समिजेत विभिजेतवा (प्रसारित) बाहु ,
तथा हि तत्क्षणे मार्गं वृत्ते ^१ अन्तर्धाय यत्र वधुमती नगरे वधु (मर्तो) राज्ञो मृग-
दाववने प्रज्ञप्त आसने न्यपीदत् । अथ वद्धो गायथाऽ भाषत—

सिंहो यथा स्मच्छन्द परिक्रमते वने ।

एव वुद्धोऽपि परिक्रमतेऽन्याद्वतगाति ॥ १४५ ॥

(अथ) विपश्यी वुद्ध आम्रते स्त्र उद्यानपाल— “प्रविश्य नगरं वद
राजपुत्र यशस (खड) महामात्य पुत्रं तिष्य ^२ च कच्चित् न जानाति (भवान्)
निपश्यी वुद्ध इदानीं वसति मृगदाववने, इच्छेयु यूयं द्रष्टुम् । (यस्य इदानीं) कालो
मन्यते (स्वामी) ।

अथ उद्यानपाल आदेशं लब्ध्वा यत्र तयोद्वयो पुरुषयो स्थानं तत्राऽगमत् ,
अवोचच्च वुद्धस्यादेशम् । तच्छ्रुत्वा उभौ उपमत्तातौ वुद्धस्य स्थानम् । (उपसक्रम्य
च) शिरसा वदित्वा (वुद्धस्य) पादौ एकमत्तं न्यपीदताम् । तयोर्बुद्धोऽनुपूर्व्येण
धर्मं प्रकाशयामास सुखेन उद्गादयितुं, तद् यथा दानकथा, शीलकथा स्वर्गोपत्तिकथा,
कामानां अवकार, सक्लेशस्य उर्ध्वस्त्रभूम्यन्तरायस्य प्रज्ञाणविनिर्गम अत्यणमुत्तर
परिशुद्धं प्रथमम् । यदा भगवान् अपश्यत् तयोरुभयो चित्तचेत्तं मृद् उदग्रं प्रमन्नं
हृष्टं सद्धर्मग्रहणं समर्थं, अथ ताभ्यां देशयामास दुःखं आर्यसत्त्यं न्याचकार
पोष्याचकार, दुःखं समुद्रयार्यसत्त्यं, दुःखनिरोधार्यसत्त्यं, दुःखनिरोद्धामिनी
प्रतिपद आर्यसत्त्यं च । अथ राजपुत्रस्य यशसं तिष्य ^३ च महामात्यपुत्रस्य
तामिन्तेवासने वातमत्तं विरजं परिशुद्धं वर्मचतुस्त्रयादि, तथा शुद्धं वस्त्रं सुमेन
गृहीत्वा वार्यम् ।

भगवा (तस्मिन्) समये गाथाभिदध्यभाषत—

तुष्टचित्तं समुत्थाय प्राशंसत तथागतम् ।
 विपश्यी भूत्वा बुद्धोऽनुत्तर धर्मचक्रं प्रावर्त्तयत् ॥ १४६ ॥
 तोतिराज उपपन्न (?) उपाक्रमत् वंधुपुरीम् ।
 यशस्तिष्ठ्ययो कृते प्रावर्त्तयत् चतुःसत्त्यधर्म चक्रम् ॥ १४७ ॥
 अथ लब्ध्वा यशस्तिष्ठ्यौ बुद्धस्य देशनाम् ।
 परिशुद्धं धर्मचक्रं ब्रह्मचर्यमनुत्तरम् ॥ १४८ ॥
 अथ देवा त्रायस्त्रिंशं शक्रश्च देवानामिन्द्र ।
 हृष्टतुष्टा मिथ ऊचु सर्वैर्देवैरश्रुतम् ॥ १४९ ॥
 बुद्ध जानो लोके प्रावर्त्तयद् धर्मचक्रमनुत्तरम् ।
 वृद्धिं देवानां सर्वेषां असुराणां च परिह्राणिः ॥ १५० ॥
 उत्थाय विश्वश्रावा नाम ऋषिः दुःखेज्ञानं लोकतो विरागः ।
 सर्वेषु धर्मेष्वात्मस्थितं प्रावर्त्तयत् प्रज्ञया धर्मचक्रम् ॥ १५१ ॥
 अभावयत् समसमैः धर्मैः अवशिष्टै चित्तं निर्मलम् ।
 परिज्ञातुं जार्ति-मरणान्तरायं प्रावर्त्तयत् प्रज्ञया धर्मचक्रम् ॥ १५२ ॥
 निरोधाय दुःखस्य विरागाय च सर्वदोषाणां
 निष्कामो लभत आत्मस्थितिम् ।
 राग-लोभ-सौमनस्य वर्जितं प्रावर्त्तयत् प्रज्ञया धर्मचक्रम् ॥ १५३ ॥
 श्रेष्ठो नराणां सवुद्धो द्विपदामुत्तयो वशी ।
 सर्ववर्चिनिर्मुक्तं प्रावर्त्तयत् प्रज्ञया धर्मचक्रम् ॥ १५४ ॥
 देशयन्कुशलं नानाऽऽचार्यकमारशत्रोर्विजेता ।
 विगत सर्वैरकुशलैः प्रावर्त्तयत् प्रज्ञया धर्मचक्रम् ॥ १५५ ॥
 निरास्रवो मारजितो सर्वेन्द्रिये स्वपरिश्रान्तः ।
 क्षीणास्रवो विगतमारपाशं प्रावर्त्तयत् प्रज्ञया धर्मचक्रम् ॥ १५६ ॥
 सचेत् शिञ्चेत् निर्दिचनुयान् सर्वान् धर्मान् अनात्मतः ।
 अयमस्ति धर्मो पूत्तरः प्रावर्त्तयत् ॥ १५७ ॥
 नेच्छति यत् आजीवलाभं अपि न याचते यशः ।
 सत्त्वेषु तेषु करुणायमानं प्रावर्त्तयत् ॥ १५८ ॥

दृष्ट्वा सत्त्वान् दुस्खान्तरायमग्नान् जराव्याधि-मृत्युभि पीडितान् ।

एताभि तिस्रभि दुर्गतिभि प्रावर्त्तयत्० ॥ १५६ ॥

क्षीण रागद्वेषमोह प्रहीणतृष्णा मूल ।

अचलश्च विमुक्तौ प्रावर्त्तयत्० ॥ १६० ॥

आत्मा (हि) जेतु दुर्जयोऽकरोद् जिन आत्मजयम् ।

दु ख जेतु अजयत् मार प्रावर्त्तयत्० ॥ १६१ ॥

अनुत्तर धर्मचक्रमिद बुद्ध एव तदा प्रवर्त्तयितुमलम् ।

सर्वे -देवशत्रुमार-ब्रह्मभि नाल दुष्प्रवर्त्त्यम् ॥ १६२ ॥

सबद्ध प्रवर्त्तित धर्मचक्र हिताय देव-मनुष्याणाम् ।

एतान् देव-मनुष्यान् शास्ताऽतारयत् परपारम् ॥ १६३ ॥

तदा राजपुत्रो यशो महामात्यपुत्रो मिन्-च चापश्यता धर्मं, अलभता फल
अमृताभूत परिपूर्ण अभयम् । अथ तौ उचुः बुद्ध एतद् वचः— “इच्छाव तथा-
गतस्य सुपरिशुद्धे धर्मविनये ब्रह्मचर्यं चरितम् ।”

बुद्ध उवाच— “माधु, एता भिक्षु, मम धर्मे परिशुद्धे आत्मनि स्थितो चरता
(ब्रह्मचर्यं) सम्यग्दु खत्तयाय ।”

तस्मिन् काले द्वौ जनौ अलभता उपसपदम् । उपसम्पाद्य तथागतो नचिरेण
प्रादुरङ्गोत्त निर्माय त्रीणि वस्त्रानि, तथथा प्रथम ऋद्धिपाद इति, द्वितीय परचित्त-
ज्ञान इति, तृतीय च शिन्ना-शील इति । तदा अलभता अनाम्रवा चेतोविमुक्ति
अविचिन्तित प्रज्ञाम् ।

तस्मिन् काले वसुमती नगरेऽश्रुणीन् मन्वान —

‘द्वौ जनौ प्रव्रज्य अगागन् शिन्ते (बोधि-) मार्गे आगत्य चावग परिशुद्ध
पान च भावन्ता ब्रह्मचर्यम् । (अथ न सर्वे परस्पर उचुः— अत्रा मय एव
भाग एव एते चरन्तु एतच्चरन्तु लोक मन्वारम् ।”

सूक्ष्मं प्रणीतं परिशुद्धं अनुत्तरं भावम् । यदा भगवान् अपश्यत् तं महाजनं मृदु-
चित्तं श्राद्धं प्रसन्नं हृष्टतुष्टं भव्यं सद्धर्मनाभाय, अथ तं अदेशयत् दुःखं आर्यं सत्यं
संवद्मानं, सविभजमानं, प्रकाशयत्, व्याकरोच्च दुःखं समुदयं आर्यसत्यं,
दुःखनिरोधं आर्यसत्यं, दुःखनिरोधगामिनीं प्रतिपदं आर्यसत्यम् । अथ तत्
चतुराशीतिजनसहस्रं तस्मिन्नेवासनेऽलभत परिशुद्धं धर्मचक्रम्, तद्यथाऽवदातं
वस्त्रं सम्यग् गृह्णीयाद् वर्णम् । अपश्यत् अलभत च फल पूर्णं अभय अमृषाद्वारेण ।

अथ ते ऽ वदन् बुद्धं च हृद वचन—

“इच्छामो वयं तथागतस्य सुपरिशुद्धे धर्मविनये ब्रह्मचर्यं चरितुम् ।”

बुद्ध उवाच—“साधु, एष भिक्षुव मम धर्मे आत्मस्थिता चरथ (ब्रह्मचर्यं)
सम्यग्दु क्षयाय ।”

अथ चतुराशीतिजनसहस्रं अलभत उपसपदम् । उपसपाद्य च तथागतं
नचिरेण पर्यपूरयत् भगवत् त्रिवस्तुका शिक्षा, तत्र प्रथमं उच्यते ऋद्विपादं, द्वितीयं
उच्यते परचित्तज्ञानं, तृतीयमुच्यते शिक्षा शीलम् । अथ ते ऽलभन्त अनासन्ना चेतो-
विमुक्तिं अविचिकित्सं प्रज्ञातं चतुराशीतिसहस्रं जना ।

अथ अश्रुण्वन् वंधुमतीजना ।— “बुद्धो (भगवान्) मृगदावे प्रावर्त्तयत्
अनुत्तरं धर्मचक्रं कैनापि श्रमणेन ब्राह्मणेन देवेन मारेण ब्रह्मणा च अप्रावर्त्यम् ।”

तदा वंधुमतीवासिन उपसचक्रम्, तत् स्थानं, यत्र भगवान् स्थितः,
उपसक्रम्य च शिरसा वदित्वा (भगवत्) पादौ एकमन्तं न्यपीदन् । तदा बुद्धो
गाथयाऽभाषत—

यथा याचन्ते शरणात् प्रदीप्रात् शीघ्रं कामयन्तो विरोधं स्थानम् ।

एव जनास्त्रोऽपि शीघ्रं उपजग्मु त तथागतम् ॥ १६४ ॥

अपिचैव, तस्मिन् काले वंधुमत्या अभवत् त्रिशताष्टं चत्वारिंशत् नहस्रं
महाभिक्षुसघः । यशो भिक्षुं भिक्षु-चा भिक्षुश्च तस्मिन् मये उद्गम्य आकाशं
कायात् निष्कासयामासत् जलं अग्निं (यमकप्रातिहार्यं), अदर्शयताच ऋद्धिं

तस्मिन् काले तथागत तूष्णीं स्वचित्त उवाच— अस्मिन् नगरे च भवति भिषताष्टचत्वारिंशत्स इह महाभिनुसघ, यन्तु अहं प्रेयेय द्वौ द्वौ प्रत्येक स्थान पष्ठे सवत्सरे च प्रत्यावर्त्तन नगरे तेपा, देशयतु च ते परिपूर्णं शीलम् ।”

अज्ञासीत् च तथागतस्य चित्तं सहापति ब्रह्मा (सि-तु-ब्रह्म-देवो), अथ यथा बलवान् पुरुषं समिजितं बाहुं प्रसारयेत्, तथा तस्माद् देवलोकान् निष्क्रम्य उपाक्रमत् इहात्र भगवतः पुरं शिरसा वदित्वा एकमन्तं अतिष्ठत् एकमन्तं स्थित्वा च उवाच बुद्ध—

“एवमेव भगवन्, अस्मिन् बहुमती नगरे बहुभिनुसघ, युक्तं सर्वेषां सविभागं सर्वत्र चारिका च क, पटसु सवत्सरेषु प्रत्यावर्त्तनं चास्मिन् नगरे । देशयतु परिपूर्णं ब्रह्मचर्यं आरक्षिष्यामि च तत्र छिद्रं न लाभं गवेपयत् ।”

तदा तथागतो देवस्य वचनं श्रुत्वा तूष्णीं अन्यत्रासीत् । इष्ट्वा तूष्णीं अनुजानन् बुद्धस्य मित्र- वा देवो वदित्वा बुद्धस्य पादौ तत्क्षणं प्रन्तं गायं ऊर्ध्वं देवलोकं प्रत्यावर्त्तत ।

तच्चिरेण तस्य गमनान् बुद्धो तान् भिन्नं उवाच—

इदानीं अस्मिन् नगरे भिनुसघो बहु, परितो गच्छतः चारिकार्य, पण्णा सवत्सराणां पञ्चाहं प्रागच्छतः शीलं (प्रातिमोक्षं) स्वेष्टम् । ”

तदा तस्मिन् बुद्धस्य वचनं श्रुत्वा तूष्णीं गायन्त्या च बुद्धं प्रगमन् । तस्मिन् काले बुद्धो गायन्त्या उवाच—

“परिपूर्णानि षट् सवत्सराणि, प्रत्यावर्त्तध्वं प्रातिमोक्ष उदृष्टुम् ।”

अथ ते भिक्षव प्रतिश्रुत्य देवस्य वचन पात्रचीवर आदाय प्रत्यागमन् वधु-
मतीनगरे, गताश्च मृगदावे (पत्र) विहरति विपश्यी बुद्ध, शिरसा वदित्वा बुद्धस्य
पादौ एकमन्त न्यपीदन् । तस्मिन् काले बुद्धो गाथयाऽध्यभाषत—

यथा हत्थी सुविनीतः कामनामनु गच्छति ।

एव सघ (सुविनीत) शिखा अनुप्रत्यावर्त्तते ॥ १६६ ॥

तस्मिन् काले तथागतो महत सघस्य पुरत ऊर्ध्वं वाते पर्यङ्कं आमुज्य
न्यपीदन्, अदिशत् च प्रातिमोक्षसूत्र, ज्ञाति प्रथम अदिशद् बुद्धो निर्वाणं— न
भवति केश-श्मश्रुचवहारेण मुढोऽथ भ्रमण ।

तस्मिन् काले सि-त-बुद्ध-देव उपागम्य बुद्धस्य नातिदूरे गाथाभिर भाषत
स्तोमनवचन—

तथागतो महाप्रज्ञ सूक्ष्माद्भुतदेवलोत्तम ।

सम्यग्भावनापरि पूर्णोऽभवत् सम्यक् सवुद्ध ॥ १६७ ॥

सत्त्वेष्वनुकपया लोके परिपूर्णं मार्गम् ।

चतुर्णां आर्यसत्त्वानां श्रावकेभ्य समदिशत ॥ १६८ ॥

दुःखं दुःखसमुदयं च दुःखनिरोध-सत्त्यं (च) ।

आर्यं यष्टागिकं मार्गं प्राप्य स्थानं सुरक्षितम् ॥ १६९ ॥

विपश्यी बुद्धः प्रादुर्भूय लोकं सघमध्ये ।

सूर्यो यथा (स्व) प्रभया प्रभासते ॥ १७० ॥

इमा गाथा उक्त्वा तत्रैवान्तरधात् ।

तस्मिन् काले भगवान् उवाच तान् भिक्षव—

“मम (एव) स्वचित्तेऽभूत्—पूर्वं एकदा राजगृहे गृध्रकूटपर्वतेऽभूवम् । तदा
मम चित्तं इदं अभूत्—य कोऽपि मम उपस्थानं ऋच्छति तच्च-हि-देव परिवर्ज्य,
सचेद जायते देवेषु, न पुनरागमिष्यतीह । पुनरपि भिक्षव, उदा मम चित्तं इदं
अभूत्—इच्छामि अहं यावत् देवेषु उपरि गन्तुम् अथ अहं यथा बलवान् पुरुष
सम्मिजितं बाहुं प्रसरयेत् (प्रसारितं वा समिजेत् तस्मिन्नेव) काले इतो निर्गम्य
प्रादरभयं तेषु देवेषु । अथ ते सर्वे देवा मा द्रष्टुं आगता तत्र । (आगम्य) च

शिरसा बद्ध्वा एकमन्तं स्थिता ऊचुश्च इदं वचन-‘वयं सर्वे श्रावका विपश्चिन
तथागतस्य, तस्माद् बुद्धं देशनार्थं आगता इह । (अथ) आदिशद् बुद्धो हेतु-
प्रत्यय साद्यन्तं पुनः (भविष्यति) शिखी बुद्ध, विश्वभू बुद्ध, क्रकु सव, कोना
गमनो बुद्ध, काश्यपो बुद्ध, शाक्यमुनि बुद्ध । सर्वे इमे भवन्ति शास्तार ।
अहं एतद्देशनार्थं आगत इह । अवदनं च ते बुद्धा सहेतु-प्रत्यय साद्यन्तं,
जाता (च) अरुणिठलोके च एवम् ।

तस्मिन् काले बुद्धो गाथाभिरभाषत—

पुरुषो यथा बलवान् बाहुं समिजेत प्रसारयेत् ।

अहं अकरव ऋद्विविधं गन्तुं अरुणिठं देवेषु ॥ १७१ ॥

मत्तमे महाम्वर्गं जित्वा उभयं भारम् ।

अपश्यन् अनन्ता देवा अवदनं कृत्वाऽनलिम् ॥ १७२ ॥

यथा श-तु-वृत्तं शक्रः शास्तारमभ्युपगच्छति ।

मुलक्षणं पुण्यं मुदर्शनं देवा ॥ १७३ ॥

पद्मपुष्पं यथा नोलिख्यत जलेन ।

तथा भगवान् अनाम्यवो गतं मुदर्शनं ॥ १७४ ॥

सूर्यो यथा प्रथम उदगतः परिशुद्धोऽनात्रिणः ।

प्रभायथा जगदिन्द्रो प्रापः परममनुत्तमं एवम् ॥ १७५ ॥

इमेषु पचस्वावसथेषु सर्वे जायन्ते शुद्धकर्माणः ।

शुद्धचिन्ता तत्र आगन्त्य न क्लेशं प्राप्नुवन्ति ते ॥ १७६ ॥

परिशुद्धचित्तमागन्त्य भन्वा शुद्धस्य आरताः ।

क्रकुसंधस्य पुत्र. (स) सर्वान् परिहाय कामान् ।

शुद्धचित्तोऽगमत् मा पूर्णं चद्र प्रमास्वर ॥ १८१ ॥

कोणा गमनस्य पुत्र (स) विरज. (च-)सस्कृत ।

शुद्धचित्तोऽगमत् मा अनुत्तर देव इव चिन्तयन् ॥ १८२ ॥

अशक्नोत् महर्षिं प्रथमं ऋद्धिपादम् ।

उपायुंकातिबलं चित्तं भवितुं बुद्धस्य श्रावक ॥ १८४ ॥

शुद्धचित्तस्य संजातो भवितुं बुद्धस्य श्रावक ।

वदित्वा तथागतं अवोचत् पुरुषोत्तमम् ॥ १८५ ॥

प्राप्तो मार्गं इह जन्मन्ति नाम गोत्र (च) ।

सम्यग्दृष्टिं धर्मं गभीरं प्राप्तोऽनुत्तरमार्गम् ॥ १८६ ॥

विविक्तस्थापितो भिक्षुर्बो विगतान्तरजोमला ।

अकुसीति-वीयीरभिणं छेत्स्यति (ते) भवपाशम् ॥ १८७ ॥

इमे सन्ति सर्वे बुद्धा साद्यन्त हेतुप्रत्ययाः ।

शक्तास्तथागतासो तेन (दिशन्ति) देशवाना ॥ १८८ ॥

बुद्धोऽवोचद्दिदं महानिदानसूत्रं, अथ ते भिक्षवः श्रत्वा बुद्धस्य
नस समन्वमोदत् ॥

॥ (इति) बुद्धभाषिते दीर्घागमसूत्रे प्रथम भाग ॥